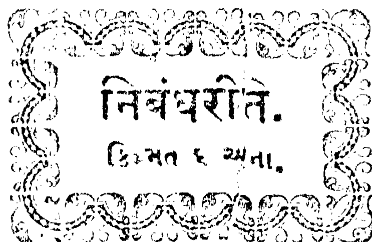

निबंधरीत.
કિંમત ૬ આના.

નિબંધરીતિ,

એટલે,

નિબંધ લખતાં શિખનારોને વ્યવહારોપયોગી સૂચના.

શ્રી

નવલરામ લક્ષ્મીરામ.

રાજકોટ ટ્રેનિંગ કાલેજના પ્રિન્સિપાલ સાહેબે

બનાવેલી તે તેમની રજાથી

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર

હરિલાલ વલ્લભરામ.

મુ. રાજકોટ,

ગુજરાત શાળાપત્રની ઓફિસ.

સંવત ૧૯૪૨.   સન ૧૮૮૬.

કિંમત આના ૬.

अमदावाद.

મામાની હવેલીમાં યુનાઇટેડ પ્રિન્ટિંગ અને જનરેલ
એજન્સી કંપની લિમિટેડ ના પ્રેસમાં
રણછોડલાલ ગંગારામે છાપી.

अनुक्रमणिका.

પૂર્વણી.

નિબંધ શીખવવાની રીત.

નિબંધ લખવાની પદ્ધતિ દર્શાવનારી એકે ચોપડી આપણી ભાષામાં ન હોવાથી આ સૂચનાઓ પ્રથમ ગૂજ-રાતશાળાપત્રમાં લખવાની જરૂર પડી હતી, અને પરિણામ ઉપરથી જણાય છેકે તે છઠ્ઠું ધોરણ ભણનારાઓને ઘણીજ ઉપયોગી માલમ પડી છે.

હાલ તેને છુટા આકારમાં છપાવવાનો પ્રસંગ આવવા-થી તેમાં સહેજસાજ સુધારો વધારો પણ કર્યોછે કે, તેના ઉપયોગીપણામાં વધારો થાય. વિરામચિન્હનો વિ-ષયતો પૂરવણી દાખલ છેવટે બિલકુલ નવોજ દાખલ કર્યો છે, કેમકે એ બાબત છોકરાઓ હાલ કેવળ અણજાણજ મારા જોવામાં આવે છે.

આ સૂચનાઓ ચાર પ્રકરણમાં વહેંચી નાંખી છે. ૧ લા પ્રકરણમાં નિબંધ એટલે શું તથા તેના ત્રણ રૂપ કેવા પ્રકારેના થાય છે તેની કાંઈ સાધારણ સમજુતી આપી છે. ૨ જા પ્રકરણમાં વિષયના પેટાં કેમ પાડવાં તે વિ-સ્તારથી સમજાવ્યું છે. એમાં "આગગાડી" વિષે ચાર રીતે પેટાં પાડી બતાવ્યાં છે તે પ્રથમ અભ્યાસને વખતેજ છોકરાઓને શીખવવાની જરૂર નથી, પણ વર્ણનાદિક નિબંધોના પેટા સામાન્યપણે કેમ પડે છે તેતો ખસુસ ધ્યાન દઇને શીખવવું જોઇએ. ૩ જા પ્રકરણમાં શુદ્ધિ, રૂઢિ, વિગેરે ભાષાના ગુણોની કાંઇક સમજણ આપી છે તે ટૂંકી પણ બહુજ ખપની છે. આ વિષયનું જ્ઞાન આજ કાલ કેટલાક લખનારાઓમાં પણ જોઇએ તેવું માલમ પડતું નથી. ૪ થા પ્રકરણમાં દેશકાળ જોતાં કેટલાક સર્વોપયોગી

વિષયોનાં પેટાંજ તમામ પાડી આપ્યાં છે. એ નિબંધના ચોખ્ખાં સમાન છે, અને તે નિશાળિયા શિવાય બીજા પણ નિબંધકારોને ઉપયોગી માલમ પડતાં હોય એમ દેખાય છે.

આ ચોપડીના છાપામાં બાળબોધ અને ગૂજરાતી એવા બે તરેહના અક્ષર જાણી જોઇને રાખ્યા છે. બાળબોધ અક્ષરે જે નિયમો લખ્યા છે તેતો શબ્દે શબ્દ સમજી છોકરાઓએ યાદજ રાખવા જોઇએ, અને તેની સંપૂર્ણ સમજુતી ગૂજરાતી અક્ષરમાં આપેલી છે. એ સમજુતી છોકરાને પાઠ કરવાને માટે નહિ, પણ માત્ર સમજણ પાડવાને માટેજ છે. બાળબોધ અક્ષરનો નિયમ વંચાવી જો મહેતાજી એ સમજુતી બધી પોતે પોતાને મોઢેથીજ આપી જાય, તો એકાદ મહીનામાં એ બધા નિયમો તે શીખી શકે, અને વર્ષના બાકીના ભાગમાં જે વિષયોના પેટાં પાડી આપેલાં છે તે વિષયોપર નિબંધ લખવાનોજ મહાવરો કરાવી શકાય. પછીથી બહારના વિષયો ઉપર પણ નિબંધ લખાવવા, અને તેનાં પેટાં કેમ પાડે છે તે વિશેષ લક્ષથી તપાસવું. શુદ્ધિરૂઢિના દોષતો નિરંતર સુધારતાજ રહેવું.

ન. લ.

—<>—

निबंध विषे साधारण समज.

प्रकरण १ लुं.

१ कोई पण बाबतपर पोताना जे विचारो होय ते बीजाने बराबर लखी जणाववा एने निबंध कहे छे.

આ વ્યાખ્યા ઉપરથીજ માલમ પડશે કે આ વિષય બહુજ મોટો અને બહુજ ઉપયોગીછે. એક ચોઠી લખવી, કાગળ લખવો, અર્જી લખવી. ખત લખવાં, ચર્ચાપત્ર લખવું, વિષયો લખવા, ચોપડીઓ રચવી, કવિતા કરવી, વગેરે સંસારમાં નાનાથી મોટી જે જે લખવાની બાબતો છે તે બધાનો નિબંધ શબ્દમાં સમાવેશ થઈ જાયછે. જેમ વાચા વિનાનું માણસ પશુ સરખુંજ છે, તેમ જેનામાં નિબંધ શક્તિ નથી તે પણ તેવોજ જાણવો, કેમકે પોતાના મનના વિચાર બીજાને જણાવવા એ સંસારમાં બહુજ ઉપયોગી છે અને એજ કેળવણી લેવાની પણ એક મોટી મતલબ છે.

२. निबंधमां विचार अने भाषा ए बंने ऊपर समान ध्यान आपवानुं छे.

જો નિબંધ એટલે પોતાના વિચાર બીજાને જણાવવા એમ છે. તો વિચાર અને તે જણાવવાની શક્તિ એ બંને વાતની સરખીજ જરૂર હોવી જોઇએ, વિચાર જણાવવાની જે શક્તિ તેનું નામજ ભાષા જ્ઞાન, માટે, વિચાર અને ભાષા એ બંનેની સરખી જરૂર નિબંધ લખનારને છે. ગમે એવી ભાષા લખતાં આવડતી હોય, પણ જો પોતાના

મનમાં લખવાના વિચારજ ન હોય, તો તે શું લખે. તેમજ વિચારો હોય પણ તે લખી જણાવતાં ન આવડે તો તે પણ મૂગાના સ્વપ્ન જેવુંજ થાય.

હવે વિચાર સારા શી રીતે પ્રાપ્ત થાય તેનો વિચાર કરીએ.

२. विचारनो आधार ज्ञान, अनुभव, अने बुद्धिनी ऊपर रहेलो छे.

માણસે જે પ્રમાણે જોયું સાંભળ્યું હોય તે પ્રમાણે તેના મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન થાયછે. અજાણી વસ્તુ કોઈ આપણી આગળ આણીને મૂકે તો આપણે તે વિષે શું કહી શકીએ ? જેણે ઇંગ્લાંડ વિષે કાંઈપણ વાંચ્યું કે સાંભળ્યું નથી, તેને કહીએ કે એ દેશનું વર્ણન લખી લાવો તો તે એક શબ્દ પણ શી રીતે લખી લાવવાનો હતો ? એનામાં ગમે એટલી બુદ્ધિ કે નિબંધ લખવાની કળા હશે, પણ જ્ઞાનને અનુભવ વિના તે કાંઈ પણ કામમાં નહિ આવે. તેમજ જ્ઞાનને અનુભવ હશે પણ જો બુદ્ધિ નહિ હોય, તો એના મનમાં વિચાર નહિજ આવે, અને મનમાં વિચાર નહિ આવે એટલે તે પ્રમાણે તે લખી પણ નહિજ શકે. તેમજ જેનામાં સ્વભાવિક બુદ્ધિ ઘણી હશે તે વધારે સારો નિબંધ લખશેજ. તે છતાં થોડી ઘણી બુદ્ધિ તો બધા માણસમાં પરમેશ્વરે મૂકીજ છે અને તેથી જ્ઞાન અને અનુભવ હોય તો નિબંધ લખવા જેટલા વિચારતો બધાના મનમાં આવેજ.

જ્ઞાન મેળવવાનો રસ્તો એજ છેકે પુસ્તકો વાંચવાં. વિદ્વાનોનો સમાગમ કરવો, અને દરેક બાબત ઉપર વિચાર કરવાની ટેવ રાખવી. એ પ્રમાણે કેટલાક કાળ સુધી માણસ

દૃઢતાથી કર્યાં કરેછે ત્યારેજ તેના મનમાં વિચારોનો જોઇતો સંગ્રહ થાય છે, અને પછી તે ગમે તે વિષય ઉપર સહેલથી નિબંધ લખી શકેછે. માટે, નિબંધ શીખનારે કેટલા વખત સુધી તો રાત દહાડો ખંતથી વાંચવાંચજ કર્યાં કરવું જોઇએ. એ અભ્યાસના પ્રથમ ભાગમાં લખવા કરતાં પણ વાંચવાની વધારે જરૂર છે.

ઉપર કહ્યું તે ઉપરથી એ તો સ્પષ્ટજ છે કે નિબંધ લખવાની શક્તિ મેળવવાને સારૂ પ્રથમતો માણસે ઘણું જ્ઞાન ને અનુભવ મેળવી રાખવો જોઇએ.

४. निबंध लखवा मांडवा पेहेलां प्रथम ते विषय संबंधे जेटलुं ज्ञान पोताने होय ते संभारी जवुं, खूटतुं होय तेटलुं पुस्तको वगेरेमांथी मेळवी लेवुं, अने पछी लखवाजोग विचारोने संबंध पूर्वक गोठववा;—एटले, ते विषयना संभाळथी पेटां पाडवां.

પાછલી કલમમાં કહ્યું, કે વિચાર મેળવી રહ્યા કેડેજ નિબંધ લખી શકાય પણ મેહેતાજીને તો ઘણી વાર માલમ પડશે કે નિબંધના વર્ગમાં આવેલા છોકરાઓમાં વિચાર અને ભાષા બંનેની ખામી છે. પુસ્તકો વાંચી તેઓ પોતાનું મન ભરે ત્યાં સુધી કાંઈ મેહેતાજીથી થોભી શકાય નહિ. એણે તો બીજે દહાડેથીજ નિબંધ લખવાનો મહાવરો કરાવવો જોઈએ. ત્યારે એણે કરવું શું ?

એનો ઉપાય એછે કે પાછલી ચોપડીમાં વાંચી ગયા હોય તે, તથા ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે તેમને જે અનુભવ થયો હોય તે, એ બે વાતનો વિચાર કરી સહેલા સહેલા વિષયો આપવા. તેવા વિષયોમાં પણ તેમનું જ્ઞાન ઘણીવાર અપૂર્ણ માલમ પડશે ખરૂં. એ અપૂર્ણતાના

ઉપાય દાખલાજ આ નિયમમાં પુસ્તકો વાંચી પોતાની ખોટ પૂરી પાડવાની શિખાઉને ભલામણ કરીછે. છોકરાઓને પૂરતો વખત મળે તેને માટે આગલે દહાડેથી નિબંધનો વિષય કહ્યો હોય તો વધારે સારૂં. વખતે વિષય કઠિણ-જ હોય તો ફલાણા ફલાણા પુસ્તકોમાંથી તમને એ બાબત જ્ઞાન મળશે એમ સૂચના પણ બેલાશક આપવી. નિબંધને માટે જ્ઞાન મેળવવા સારૂં ચોપડીઓ વાંચવાની છૂટ છે એટલુંજ નહિ પણ ફરજ છે એમ નિશાળીઆ-ઓને સમજવું જોઇએ. એટલી તપાસ રાખવી ખરી કે ચોરી કરી લાવે નહિ. વિચાર મળતા આવે તેની ફિકર નહિ, પણ શબ્દ તથા ગોઠવણતો બધીજ નિબંધ ક-રનારની જોઇએ. ધીમે ધીમે વિચાર કરતાં શીખે, તેમ તેમ વિચારની નવીનતાને વધારે માન આપતા જવું, અ-ને એમ કરતાં કરતાં આખરે પરીક્ષાની વેળા તેઓ વિ-ચાર અને ભાષા બંને પોતાની વાપરતા થશે. અલબત્ત પરીક્ષા વેળા તો પુસ્તકો જોઈ પોતાના જ્ઞાનની ખોટ પૂરી પાડવા નહિજ દે, કેમકે પરીક્ષા તો ભાષા અને વિચાર બંનેનીજ છે. તે છતાં પરીક્ષામાં પણ ભાષા ઉપર વિ-શેષજ વજન રાખવામાં આવે છે.

હવે, ધારો કે જ્ઞાન તો નિબંધ લખવા જોતું ગમે ત્યાંથી મેળવ્યું પણ એ બસ નથી એ જે લખવા ધાર્યું તેનાં પ્રથમ તો પેઠાં પાડતાં આવડવાની બહુજ જરૂર છે. સારો નિબંધ એ પેઠાં પાડવા ઉપરજ આધાર રાખેછે. પોતામાં ગમે એટલું જ્ઞાન હશે, પણ જો વિષયનાં પેઠાં પ્રથમથી બરાબર નહિ પાડ્યાં હોય, તો તે કદી પણ સા-રી રીતે નહિ લખાય. એક વાત કહેવામાં મુદ્દો ભૂલી બીજી વાત ઉપર ઉતરી પડશે, તે બીજી વાત પણ બ-

રાબર વિસ્તારથી નહિ કહેવાય, અને હજારો વાતો એવી મેળમેળ થઈ જશે કે તેનું ધડ કયું ને માથું કયું તેજ કોઇથી નહિ સમજાય. ખરેખરી જે કહેવાની વાત હશે તેતો આવા ગભરાટમાં રહીજ જશે, અને નહિ કહેવાની વાતનુંજ ટાહેલું વધી પડશે. વખતે લખનારના મનનો શો ભાવ છે તે કોઈ સમજીજ નહિ શકશે. વખતે એ કોઈ બાબતને વખાણતો હશે પણ લખાણની ઢપ ઉપરથી વાંચનારને એમ લાગશે કે એ નિંદે છે અને નિંદા કરતો હશે ત્યારે સ્તુતિ જેવી વાંચનારના મન ઉપર અસર થશે. વખતે પોતાનામાં છતાં જ્ઞાને એ અજ્ઞાન જેવો દેખાશે. એ રીતે પેટાં ન પાડવાથી નિબંધ લખનારને હજારો જાતનાં નુકશાન થવાનો સંભવ રહેછે.

કથિત પાઠની જેવી સંક્ષિપ્ત નોંધ થાયછે તેવીજ નિબંધના વિષયની પણ પ્રથમ લખવી. કથિત પાઠ આપનારને વિષયના ભાગ પાડવાની જેટલી જરૂર છે તેટલીજ નિબંધ લખનારને છે. એ વાતમાં જેટલી કચાશ રહી તેટલી છેવટ સુધી નડ્યા વિના રહેતી નથી, અને બીજી ગમે એટલી હોશિયારી હોય પણ તે આ ખામીને લીધે જોઇએ તેવું ફળ ઉત્પન્ન કરી શકતી નથી.

પેટાં શી રીતે પાડવાં એને માટે એક નિયમ આપી શકાતો નથી તોપણ તેનો ઘણો આધાર નિબંધ કયે રૂપે લખવાનો છે તે ઉપર રહેલો છે.

५. निबंधनां मुख्यत्वे करीने त्रण रूप थायछे:— वर्णन रूप, कथन रूप, अने विवेचन रूप.

६. कोई वस्तुनी स्थिति जणाववाने अर्थे जे लखवुं तेने वर्णनरूपानिबंध कहेछे.

હાથી કેવા દેખાવનું અને ગુણનું પ્રાણી છે, વાહાણ કેવી કેવી તરેહનાં થાયછે, બાગમાં કેવી કેવી રચના કરી છે અને શું શું ઉગ્યું છે, નિશાળ સવારથી સાંજ સુધી કેવી રીતે ચાલેછે અને તેના શા શા ધારા છે, વગેરે બાબતો ઉપર લખીએ ત્યારે તે વર્ણન રૂપ નિબંધ કહેવાય.

७. कोई बनाव केवे प्रकारे बन्यो ते जणाववाने अर्थे जे लखवुं तेने कथनरूप निबंध कहीए.

કોઈ પદાર્થ હાલ કેવી સ્થિતિમાં છે તે વર્ણનથી જણાયછે. પહેલાં કેવો હતો અને શી રીતે હાલ તે આવી સ્થિતિમાં આવ્યો એ બાબત જે કાંઈ કહેવું તેનું નામ કથન. ઉપર જે વિષયો વર્ણન રૂપમાં ગણાવ્યા તે બધા કથન રૂપે પણ લખી શકાય ખરા એ કદી ભૂલવું નહિ. અમુક નિશાળ કે બાગ ક્યારે બંધાયો, તે પહેલાં તેની કેવી સ્થિતિ હતી, કોના મનમાં તે બંધાવવાનો પ્રથમ વિચાર ઉઠ્યો અને તે શા કારણથી, તે વિચારને પાર પાડવાને તેણે શા શા ઉપાયો કામે લગાડ્યા, તેને કઈ કઈ જાતની હરકતો નડી, કોણે તેને સહાયતા કરી, ક્યારે તેનો પાયો નાંખવાનો વખત આવી પહોચ્યો, પાયો નંખાયો ત્યારે તેની કેવી સ્થિતિ હતી, તે સ્થિતિમાંથી આગળ શી રીતે સુધારો થતો ગયો, અને હાલ તે કેવી સ્થિતિમાં છે, વગેરે ઘણી ઘણી બાબતો લખી શકાય, અને ઉપર જે વર્ણનનો નિબંધ લખ્યો હતો તેથી છેક જૂદોજ નિબંધ તે થઈ રહે. એજ પ્રમાણે બીજા વિષયોનું પણ સમજવું.

८. सारासारनो निर्णय करवाना हेतुथी जे लखवुं तेने विवेचनरूप निबंध कहेछे.

કોઈ પદાર્થ હાલ કેવી સ્થિતિમાં છે અથવા તે એવી

સ્થિતિમાં આવ્યા પહેલાં કેવી કેવી સ્થિતિમાં હતો એ જણાવવાની મરજી ન હોય, પણ એ પદાર્થથી શા શા ફાયદા કે ગેરફાયદા થાયછે તે સમજાવવું હોય ત્યારે વિવેચન કરવું પડે. વિવેચન રૂપ નિબંધમાં કાર્ય કારણનોજ વિચાર વિશેષે કરીને હોય છે.

ઉપલુંજ બાગ કે નિશાળનું ઉદાહરણ લઇએ. એ બાગ કે નિશાળથી ગામને શા શા ફાયદા થાયછે એ વિષેજ લખવું હોય તો તે વિવેચન રૂપ નિબંધ થાય. એ પ્રસંગે ભાગ્યેજ કાંઈ પણ તેનું વર્ણન કરવાનો જરૂર પડે. અકબર કે ઔરંગઝેબની રાજનીતિ વિષે અભિપ્રાય માગ્યો હોય ત્યારે કથન રૂપે નહિ પણ વિવેચન રૂપેજ નિબંધ લખવાનો છે એમ સમજવું.

આ ઉપરથી યાદ રાખવું કે નિબંધનું રૂપ વિષય ઉપર આધાર રાખેછે તે કરતાં આપણે શા હેતુથી લખીએ છઇએ તે ઉપરજ બહુ આધાર રાખેછે. તે વિષયને ઓળખાવવો હોય તો વર્ણન રૂપે; તેની પાછલી હકીકત જણાવવી હોય તો કથન રૂપે; અને તે વિષે કાંઈ નિર્ણય કરી સમજાવવો હોય, તો વિવેચન રૂપે નિબંધ લખવો જોઇએ. તોપણ કેટલાક વિષયો અમુક રૂપનેજ વધારે લાયક હોયછે ખરા. સત્ય ચોરી, મિતાહાર વગેરે નીતિના વિષયો ઉપર લખવાનું કહ્યું હોય તો વિવેચન રૂપેજ માગ્યું છે એમ સમજાય. ઇતિહાસને જિવનચરિત્રો એ બહુધા કથન રૂપનાજ નિબંધો છે. ગામઠામ વિષે લખવું હોય ત્યારે ઘણું કરીને વર્ણનજ કરવું જોઇએ. તો પણ સઘળા વિષયો અન્યરૂપમાં પણ લખી શકાય ખરા..

૯. ज्यारे ते स्थिति के बनाव साक्षात्कार यई रहे त्यारेज ते वर्णन के कथन सफळ थयूं एम जाणवुं.

વર્ણન કરવાનો હેતુજ એ છે કે સામાને તે પદાર્થ સાક્ષાત્કાર થાય, એટલે તેની નજર આગળ તે ખરેખરો આવીને ઉભો હોય એમ તેને લાગે. વર્ણન એ એક જાતની ચિત્રકળાજ છે. ચિતારો કાગળને રંગથી ચિતરે છે, અને કવિ (જેનામાં કે વર્ણન શકિત સંપૂર્ણતાને પામેલી હોય છે તે) શબ્દવડે ચીતરે છે. પણ એ બનેની કળાનું ફળ એકજ છે:—તે વસ્તુ હોય તેવી બીજાને સાક્ષાત દેખાય છે.

જો સાક્ષાત્કાર કરવું એજ વર્ણનનો હેતુ છે, તો તે પદાર્થ પ્રથમ લખનારને તો સાક્ષાત્કાર થવોજ જોઇએ. એમ કરી શકવું તેનેજ કલ્પના કહે છે. કલ્પનાશક્તિવાળો માણસ આંખ મીંચીને જોય છે, તો તેની આગળ જે ધારે તે પદાર્થ આવીને ઉભો રહે છે, અને મંદકલ્પનાવાળાને અંધારા સિવાય બીજું કાંઈજ દેખાતુ નથી. ચિતારા, કવિઓ, મૂર્તિકારો, વગેરે પોતાનું કામ સારૂ કરેછે તેનું કારણ એજ કે તેઓમાં કલ્પનાશક્તિ ઘણી હોય છે. પરંતુ થોડી ઘણી કલ્પના તો બધા માણસમાં હોયછે અને તેથી અંત રાખે નિબધમાં બધા સાધારણ વર્ણન તો કરી શકેજ.

નિબંધ લખનારે પ્રથમ કલ્પના ચલાવી જે વસ્તુનું વર્ણન કરવું હોય તેને પોતાની નજર આગળ આણવી, અને પછી તેને જોઈ જોઈ ઘટતું વર્ણન કરવું. ચિતારાની પેઠે તેને તે વસ્તુના સઘળાજ ભાગ ચીતરવાની કાંઈ જરૂર નથી. ચિતારાના સાકાર સાધનો કરતા શબ્દમાં એવું વિશેષ બળ રહેલું છે કે રજેરજ ચીતરવાની જરૂર પડતી નથી. થોડું કહે ઘણી વિગત સાંભળનાર પોતાની મેળે કળી જાયછે. કયા ભાગનું વર્ણન કરવું અને કયા ભાગનું ન કરવું એ જાણવામાંજ વર્ણનકારની ચતુરાઈ રહેલીછે.

તેમજ એક ભાગનું બહુ ઝીણું વર્ણન કરવા જતાં વખતે સામાને તે પદાર્થ સાક્ષાત્કાર થવાને બદલે ઉલટો અંધકાર રૂપજ થઈ પડશે અથવા અવશ્યના ભાગ રહી ગયા હશે, તો તે માત્ર ધાબા જેવુંજ દેખાશે. માટે, વર્ણન કરનારે ચિતારાની પેઠે માત્ર અવશ્યના ભાગની આકારરેષાજ ઉપર ઉપરથી પાડવી, અને તેમાં રંગ પૂરવાનું તો વિષયને સમયાનુસારજ રાખવું.

સાક્ષાત્કાર કથનની જુક્તિ પણ એવીજછે. વાંચનાર કે સાંભળનાર એમ જાણે કે આ બનાવ મારી આગળજ હમણા બને છે એવી રીતે કથન કરવું જોઇએ. એક બનાવ ઘણા બનાવનો બનેલો હોય છે. તેમાં જે જે બનાવોનો મુખ્ય બનાવ સાથે સંબંધ હોય તેજ બનાવો વર્ણવા અને બીજા મૂકી દેવા—નહિ તો લાંબો રાસડો એવો થઈ જશે કે કોઇને તેમાં રસ નહિ લાગે અને કાંઈ પણ હકીકત નહિ સમજાય. વર્ણન કે કથન એ બંનેમાં શું કહેવું અને શું મૂકી દેવું એ જાણવું એજ મોટી કળા છે. તે શીખવી શીખવાતી નથી. જરૂરના પેટા બનાવોમાંથી એકે રહી ન જાય અને જરૂર વગરનો એકે બનાવ આવે નહિ એવી કથન કરનારે કાળજી રાખવી જોઇએ.

१०. दिशानो अनुक्रम राखी चालतां वर्णन, अने काळनो अनुक्रम राखतां कथन घणुं कराने सारूं थशे.

११. बीजाना मननी प्रतीति थाय अने वखते तेनी वृत्ति पण ते भणी वळे त्यारेज विवेचन रूप निबंधनी सिद्धि थई एम समजवुं.

બીજાની ખાત્રી કરી આપવી એજ વિવેચન કરવાનો હેતુછે. તે કરવાને માટે પ્રત્યક્ષ અનુમાનાદિક પ્રમાણો અ-

જરૂરનાં છે. બોલવા લખવાની ગમે એટલી ચતુરાઈ હોય પણ અપ્રમાણિક વાત કદી સમજવાર માણસમાં માન્ય થાય નહિ. માટે પ્રથમ તો ખરૂં શું છે ને ખોટું શું છે તેનો નિર્ણય નિબંધકારે અપક્ષપાતે પોતાના મન સાથે કરવો જોઇએ. બધાં પ્રમાણો ખોળી જોવાં અને બંને બાજુ તપાસવી. ત્યાર પછી જે નિશ્ચય થાય તે પ્રતિપાદન કરવા તૈયાર થવું અને જે પ્રમાણોવડે પોતાની ખાત્રી થઈ છે તે લખવાં અને પૂર્વપક્ષનું વિવેકથી ખંડન કરવું. પ્રમાણો સ્પષ્ટ સમજાવવાને દૃષ્ટાંત, ઉદાહરણ, વર્ણન વગેરેની જરૂર પડે ત્યાં છૂટથી વાપરવા. કહેવતજ છે કે દાખલા દલીલથી બીજાની ખાત્રી થાય, દલીલ કરતાં દાખલાને એમાં પેહેલાં ગણ્યા છે તે વ્યવહારી નિબંધમાં બરાબરજ છે.

દલીલો કઇ કઈ વાપરવી, કઈ કઈ મૂકી દેવી, વાપરવી તો ક્યા અનુક્રમે વાપરવી, કેટલે દરજ્જે વાપરવી, કેવી ઢપથી વાપરવી, વગેરે સઘળી વાતનો આધાર જેને વાસ્તે આપણે નિબંધ રચતા હોઇએ તેની બુદ્ધિ અને મનની ઉપર આધાર રાખેછે. એમાં ઘણા ચાતુર્યનો ખપ પડે છે. મોટો ન્યાયશાસ્ત્રી પણ જો પોતામાં આવી રસવિદગ્ધતા ન હોય તો બીજાના મનની ખાત્રી કરી શકે નહિ, અર્થાત; અસરકારક વિવેચન કરનારને ન્યાય (Logic) અને રસ ચાતુર્ય (Rhetoric) બંને જરૂરનાં છે, અને બલ્કે સામાન્ય લોકના સંબંધમાં તો ન્યાય કરતાં રસચાતુર્યજ ઘણીવાર ફાવી જતું માલમ પડે છે.

જો ખાત્રી કરવામાં પણ રસચાતુર્યનું આટલું બળછે, તો જ્યાં મનોવૃત્તિઓ વશ કરવાનોજ હેતુ છે ત્યાં તો એનો ઘણોજ ખપ પડે એમાં શું આશ્ચર્ય ? નિબંધનો છેવટ ભાગ તો રસમયજ આવવો જોઈએ. જો સાંભળનાર વિરુદ્ધ

વિચારનો હોય, તો પહેલાંથી આખો નિર્ણય કે અભિપ્રાય આપણે આપી તેને ભડકાવવો નહિ, પણ ધીમે ધીમે રૂચતાં પ્રમાણો આપી આગળ ચલાવવો અને જ્યારે તેનું મન ખાત્રી ઉપર આવવા લાગે ત્યારે સબળ પ્રમાણો આપી તે પુરી કરવી, અને પછી રસમય વાણીથી તેનું મન તલ્લિન કરીનાંખવું.

પણ બધા વિવેચનમાં મનોવૃત્તિ ખેંચવાનો હેતુ હોતો નથી. જ્યાં માત્ર ખાત્રીજ કરી આપવા ધારીછે, ત્યાં શાંત રીતે દાખલા દલીલો સારા અનુક્રમમાં આપવા એજ ઉત્તમ માર્ગછે.

૧૨. व्यवहारमां त्रण रूप हरकोई निबंधमां विवेचथी भेळां नांखवां, पण तेना विशेष रूपनुं प्रधानपणुं जवा देवुं नहि.

એકજ રૂપનો કોઇ પણ નિબંધ શોધી કાઢવો મુશ્કેલ માલમ પડશે. અતિશાસ્ત્રીય ગ્રંથમાંજ વખતે એકનું એક રૂપ જાળવી રાખેલું હોય છે, પણ ઘણે પ્રસંગે તો તેમ થઈ શકતું નથી અને તેમ કરવાની જરૂર પણ નથી. વિવેચનરૂપ નિબંધ હોય તોપણ ઠેકાણે ઠેકાણે વર્ણન અને વખતે ઇતિહાસ પણ આપીએ, તોજ તે વિવેચન સારી રીતે સમજાય. વિદ્યાના પાઠમાં પદાર્થ કે યંત્રોનુ વર્ણન ન કરીએ, તો તે શી રીતે સમજાય? કોણે અને ક્યારે એ શોધ કર્યો એ પણ કહેવું ફાયદા ભરેલુંજછે. અર્થાત્:—વિવેચનરૂપ નિબંધમાં વર્ણન ને કથન રૂપ પોતાની મેળેજ પેસી ગયાં. તેમજ તમે કોઈ પણ ઇતિહાસ કે જિવનચરિત્રનો ગ્રંથ ઉઘાડી જોશો, તો તે બધો કથન રૂપમાં નહિ હોય, પણ તેમાં કેટલુંક વર્ણન ને વિવેચન કરેલું પણ માલમજ પડશે. ગામનાં, કિલ્લાઓના, લશ્કરોના, લડાઈઓનાં, રીતભાતનાં,

વગેરે જે વર્ણનો આપેલાં હોય છે તે વર્ણન રૂપજ નિબંધ જાણવા. આ લડાઈ કે કાયદાથી શા ફાયદા થયા એ વિષે જે કાંઈ લખેલું હોય છે તે વિવેચન રૂપનિબંધજ છે. એ-વીજ રીતે વર્ણનરૂપ નિબંધમાં કાંઇક ઇતિહાસ કે વિવેચન ભાગ પણ આવીજ જાયછે:—જેમકે એક નિશાળનું વર્ણન કરતાં તેનો કાંઇક પાછલો ઇતિહાસ અને તેથી શા ફાયદા છે તે પણ લખી શકાય, અને તે લખ્યાથીજ તે નિબંધ વધારે રસિક થાય. નિબંધનો રસ ઘણું કરીને એક રૂપના નિબંધમાં બીજાં રૂપ મેળમેળ કરવાની ચતુરાઇ ઉપરજ આધાર રાખે છે.

વિષય કઈ જાતનો છે તેનો, અથવા નિબંધ લખાવના-રે શું માગ્યુંછે તેનો વિચાર કરી તે કયા રૂપમાં લખવો જોઇએ તેનો પ્રથમ નિશ્ચય કરવો, અને નિબંધનો ઘણો ભાગ તે રૂપમાંજ લખવો. બીજાં રૂપ પ્રસંગ જોઈ દાખ-લ કરવાં, પણ મૂળ રૂપનું પ્રધાનપણું કદી પણ જવા દેવું નહિઃ— જેમકે વિવેચન રૂપનો નિબંધ હોય, તો તેમાં ઘણો ભાગ વિવેચનનોજ આવવો જોઇએ, પ્રસંગ જોઈ એમાં વર્ણન બેલાશક કરવું, અને દૃષ્ટાંત દાખલાની જગોએ કથ-ન પણ મજેથી કરી શકાય, પરંતુ તેથી કારણ સમજાવ-વાની વાત અધુરીજ રહી જાય, અથવા બીજામાં એવી દબાઈ જાયકે વિવેચન રૂપનો નિબંધજ છે કે નહિ, તે કોઈ જાણે નહિ એમ કદી થવું જોઇએ નહિ. તેમજ વર્ણન કે કથન કરવાનું હોય ત્યાં ડગલે ડગલે વિવેચન કરવા બે-સીએ તો દોઢડાહ્યુંજ દેખાય અને નિબંધ બગડે. એક રૂપમાં બીજાં રૂપ કેટલાં નાંખવાં એ મહા ચતુરાઈનું કામછે. નિ-બંધકારમાં શુદ્ધ રસિકતા જેટલી હશે તે પ્રમાણેજ એ કરતાં આવડવાનું. શુદ્ધ રસિકતાવાળા ગ્રંથકારોના ગ્રંથનો લક્ષ-પૂર્વક અભ્યાસ કરવાથીએ એ ચતુરાઈ વધેછે.

प्रकरण २ जुं.

પેટાં પાડવાની રીત.

१ वर्णनरूप निबंधनां पेटां घणुं करीने नीचे प्रमाणे पाडवामां आवे छे:—

अ. જો કોઈ સ્થળનું વર્ણન માગ્યું હોય, તો

૧. સ્થળનું નામ.

૨. તે ક્યાંછે? એટલે, કયા પ્રાંતમાં? કયા પરગણામાં? કઈ નદી ઉપર (નદીઉપર હોયતો)? ઢાળ ઉપર, પર્વત ઉપર, કે મેદાનમાં? વગેરે.

૩. ભૂતળ લક્ષણો—એટલે, ત્યાંની આબોહવા (હવા પાણી); આસપાસના પ્રદેશની જમીન કેવી જાતની છે તથા શી શી પેદાસ થાયછે; ગામની આસપાસ ઝાડીઓ છે કે નહિ, છેતો કયા ઝાડની, કેવી, કેટલી? વગેરે.

૪. ગામનો આકાર તથા વિસ્તાર, મોટા મોટા રાજમાર્ગનો દેખાવ તથા લંબાઈ પહોળાઈ, વસ્તી કેટલી અને કયા કયા લોકની છે, વગેરે.

૫. વિશેષ હકીકત:—अ. દરબાર, દેહરાં, ગઢ, નિશાળ, દવાખાનાં, પૂલ, મહેલ, મોટાં મોટાં મકાનો વગેરે જે કાંઈ ગામમાં હોય તે સંબંધી.—ब. નાત જાત, ધર્મ, ધંધો રોજગાર, વગેરે લોકો સંબંધી.

૬. તે સ્થળે અથવા તેની પાડોશમાં જેજે જાણવા લાયક ઐતિહાસિક બનાવો બન્યા હોય તેની ટુંકી હકીકત.

ब. જો કોઈ જાનવરનું વર્ણન માગ્યું હોય તો,

૧. તેનો દેખાવ, કદ, બળ, વેગ, શરીરની રચના, વગેરે.
૨. તે સાધારણ કે નવાઈનુંછે? કયા કયા દેશોમાં થાયછે?
૩. તેનો સ્વભાવ અને રીતભાત? હળે એવું કે જંગલી? તે શી રીતે પકડાયછે અને પળાયછે? અકલ, માયાળુપણું વગેરે ગુણો અને તેનાં થોડાંક દૃષ્ટાંતો.
૪. માણસને શા ઉપયોગમાં આવેછે? અસલના લોક તેને કેવું ગણતા અને શા ઉપયોગમાં આણતાં? •

क. જો કોઈ ઝાડ વિષે લખવું હોય, તો
૧. તેનો દેખાવ, કદ, તથા રચના.
૨. કયા દેશમાં, કઈ ઋતુમાં, અને કેવી રીતે તે થાયછે?
૩ તેને વાવી મોટું કરવાની રીત.
૪. તેનો ઉપયોગ.
૫. તે ઝાડની નીપજનો વેપાર?

એજ પ્રમાણે જેવો વિષય હોય તે પ્રમાણે પેટાં પાડી શકાય. તમે જોશો કે ઉપલા ત્રણ વિષયનાંજ પેટાં સરખાં નથી, અને તેથી જુદી રીતે પણ પાડી શકાય. તો પણ दखाव, कद, रचना, कांइक पाछलो इतिहास, अने उपयोग એટલાંવાનાં તો બધા વિષયોમાં અવશ્યનાં છે.

વાંચનમાળામાં શેહેર, જનાવરો, ઝાડ, વગેરે બાબતોના પાઠ છે તે વિચાર પૂર્વક વાંચી જોવાથી માલમ પડશે, કે એ બધાં વર્ણન રૂપજ નિબંધ છે, અને તેનાં પેટાં ઉપર બતાવેલી રીતેજ ઘણુંકરીને પાડેલાં છે.

કુદરતી ચીજો, કુદરતી દેખાવ, હુનરી ચીજો, હુનરનાં કારખાનાં, તથા માણસની રીતભાત, એ સઘળાં બહુધા વર્ણનરૂપ નિબંધનાજ વિષયો છે.

२. कथन रूप निबंधमां घणुंकरी काळनो अनुक्रम

राखो नीचे प्रमाणे पेटां पाडवां.

अ. कोई बनावनी हकीकत मागी होय, तो

૧. એ બનાવનું કારણ—એટલે, તે પહેલાં કેવી સ્થિતિ અને શા બનાવો બન્યા હતા કે તેના પરિણામમાં આ બનાવ બન્યો.

૨. એ બનાવની વિગતવાર હકીકત.

૩. એ બનાવના પરિણામો.

૪. એ બનાવ સંબંધી વિચાર, એમાંથી શો સાર લેવો તે, વગેરે.

ब, कोइ हुनरी कारखानानो इतिहास माग्यो होय, तो

૧. કોણે, ક્યારે, અને ક્યાં એ હુનરની શોધ કરી,

૨. એ હુનરથી થતા ફાયદા (ટુંકામાં) અને તે નહોતો માલમ પડ્યો ત્યારે માણસો કેમ કરતા હતા અને શી શી હરકતો વેઠતા હતા.

૩. મૂળ શોધકે તે હુનર કાઢ્યો ત્યારથી તેમાં શો શો સુધારો થતો આવ્યો છે, કોણે કર્યો, શા વાસ્તે કરવાની જરૂર પડી વગેરે.

૪. હાલથી સ્થિતિ—શી શી ખામીઓ છે અને તે સુધારવાના ઉપાય.

૫. એ હુનરની શોધથી શા શા પરિણામ નીપજ્યા તે તથા તે વિષે સામાન્ય વિચારો.

२. विवेचनरूप निबंधनां पेटां पाडवानी सामान्यरीत आ प्रमाणेछे.

૧. વિષયના નામની વ્યાખ્યા; શબ્દ વ્યુત્પત્તિ (જો વિષયનો અર્થ સમજવામાં મદદ કરતી હોય તોજ), એનો અર્થ સમજવામાં ભૂલો ચાલતી હોય તો તેનું સ્પષ્ટીકરણ.

૨. તેના ફાયદા અથવા તેના ખરાપણાનાં પ્રમાણો.

૩. પૂર્વ પક્ષ, એટલે; તેના ગેરફાયદા અથવા ખોટાપણું બતાવનારી સામી તકરારો.

૪. પૂર્વ પક્ષનું સમાધાન, એટલે તકરારોના જવાબ (જો નિબંધ ટુંકોજ લખવો હોય તો સામેની તકરારો થોડીક લઈને તેનો ત્યાંજ જવાબ આપતા જવું. એમ કરીએ ત્યારે ત્રીજુ ને ચોથું પેટું એકજ થઈ જાય. વખતે વિષય બહુ મોટો હોય અને લખવાની જગા થોડી હોય, તો પૂર્વપક્ષ બધોજ મુકી દઈએ, તોપણ ચાલે.)

૫. આખા નિબંધનો ઉપસંહાર, સાર, અને છેવટે દેશકાળને જોઈ ઘટતી સૂચનાઓ.

* વિવેચન રૂપ નિબંધમાં તોલનશક્તિનો ઘણોજ ખપ પડેછે. અને તેથી સાધારણ વાંચનારને તે વિરસ લાગેછે. એનો ઉપાય એજ છે કે ઠેકાણે ઠેકાણે રસ ભર્યાં વર્ણનો અને દૃષ્ટાંતો આપતાજ રહેવું, તથા વિવેચનમાં ભાષા ઘણીજ સરલ વાપરવી.

૬. घणाखरा विषयो त्रणे रूपमां लखी शकायछे अने तेथी लखनारे पोतानी विशेष शक्तिनो विचार करी अमुक रूपनुंज प्रधानपणुं राखवुं.

કોઈ માણસમાં કલ્પનાશક્તિ વધારે હોયછે, તો કોઈ માણસમાં વિચારશક્તિ વધારે હોયછે. એક માણસ રસ ભર્યું વર્ણન કરી શકેછે, તો બીજા માણસને વાત કહેતાં બહુ સરસ આવડેછે. ત્રીજો માણસ કારણો બતાવવામાં અને તેના રદીઆ આપવામાંજ બહુ ખબડદાર હોય છે. આ સઘળી શક્તિઓનો નિબંધમાં ખપ પડે છે, અને તે સઘળી કેળવવી, જોઇએ, તો પણ માણસ માણસમાં

સ્વાભાવિક શક્તિ પ્રમાણે કેટલોક ફેર રહેવાનોજ. પોતાનું બળ કયી રીતના નિબંધમાં રહેલું છે તે જાણવું બહુ અગત્યનું છે, કેમકે તે પ્રમાણે જાણ્યાથી નિબંધમાં કયા રૂપનું પ્રાધાન્ય રાખવું તેની તેને સમજ પડશે. અમુક રૂપનોજ નિબંધ માગ્યો હોય ત્યાં આ પ્રમાણે બીજા રૂપનું તો પ્રાધાન્ય નહિજ રાખી શકાય, તોપણ પોતાની શક્તિ જાણવાથી ફાયદોજ છે, કેમકે તેમાં પણ પોતાને અનુકુળ રૂપનાં પ્રસંગ આવવાનાજ, અને તે જો પોતાને અનુકુળ છે એમ જાણતો હોય તો તેવે તેવે ઠેકાણે તે તજવીજથી એવો કાંઈ વિસ્તાર કર્યો જાય કે તેની અસર આખા નિબંધ ઉપર થાય, અને તે સારો ગણાય.

એકજ વિષય ગમે તે રૂપમાં લખી શકાય છે એ વાત બરાબર સમજાવવાને માટે નીચે અમે આગગાડીનો વિષય લઈ તે વિષે વર્ણન, કથન, ને વિવેચન રૂપે કેવું જૂદું જૂદું લખી શકાય તે બતાવ્યુંછે. વિસ્તાર ન કરતાં પેટાનાં નામજ માત્ર લખ્યાંછે, તોપણ એકેકો નિબંધ કેવડો મોટો થઈ શકે તે એ ઉપરથી સાફ માલમ પડશે. જો નિબંધકારમાં જોઈતું જ્ઞાન ને બુદ્ધિ હોયતો એકેકા નિબંધની ચોપડીજ થાય, અને એ રીતે આગગાડી વિષે ત્રણ ચોપડી થાય તેમાં એકે હકીકત સામાન્ય માલમ પડે નહિ.

(आगगाडी विषे वर्णनरुप निबंध.)

૧. કોઈ એક મોટા સ્ટેશનનો દેખાવ—લોકો તથા ગાડી ઘોડાની ભીડ, ટીકેટ કરાવવાની તથા માલ ચડાવવાની દોડા દોડ, પોલીસનો બંદોબસ્ત, મેવા મીઠાઈવાળાની દુકાનો વગેરે—સ્ટેશનમાં જવું, સ્ટેશનની બાંધણી તથા રચના,

આગગાડીનું આવવું, તેનો દેખાવ, ઉતારૂઓનું બેસવું, વગેરે.

૨. ગાડીનું વર્ણન—તેમાં કેટલાં માણસ ને કેવી રીતે બેશી શકેછે. કેટલી ગાડી તથા ગાડાં સાંકળેલાં હોયછે, તેનો ભાર, વરાળયંત્રનું જોર વગેરે.

૩. એન્જિનનું વર્ણન—ધૂમાડાનું ભૂંગળું, પાણીની કોઠી, વરાળ શી રીતે થાયછે અને તેનું માપ શી રીતે રખાયછે, વરાળયંત્રની ગોઠવણ, તેનું જોર ગાડીઓના પૈડાને શી રીતે લાગુ પડેછે, ગાડી ચાલતી વખતના આચકા, અકસ્માતની દહેશત વગેરે.

૪. લોઢાની સડક—તેની પોહોળાઈ, સલીપાટ, લોઢાના પાટા, એક પાટા ઉપરથી બીજા પાટા ઉપર ગાડી લઈ જવાની જુક્તિ, વગેરે.

૫. આગગાડીની સલામતીને સારૂ કરેલી ગોઠવણો—સ્ટેશન ઉપરના હાથા, ફાનસો, ધજાઓ, વીજળીનો તાર વગેરે.

૬. મુસાફરીની મઝા તથા અડચણો—રળીઆમણો દેખાવ, પવનની લહેરો, ગાડીની ખડબડાટ, જાતજાતના લોકોનો મેળાવડો, જૂદા જૂદા સ્ટેશનોની શોભા, ખાવાપીવા, પાણી પિશાબ વગેરેની ગોઠવણ, જૂદા જૂદા વર્ગની ગાડીમાં કેવી કેવી સગવડતા છે તે અને તેનાં દર. ગાડીનો વેગ, સારે રસ્તે, નઠારે રસ્તે, પુલપર. વિલાતમાં કેટલા વેગથી ચાલે છે. આગગાડીના કાયદા (બહુજ ટુંકામાં)

૭. છેવટ—માણસનો આનંદ તથા આશ્ચર્ય, ઈંગ્રેજ લોકની ચતુરાઈ ને વિદ્યાની ખૂબો, દેશીને બોધ, માણસ વિવેકબુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે તો શું નહિ કરી શકે?

☞ આ વર્ણન મુસાફરીના આકારમાં કર્યું હોય, એટલે જાણે નિબંધકાર આગગાડીની મુસાફરીએ ગયો હોય

અને જે જે જોયું હોય તે વર્ણવતો હોય એવી ઢબથી નિબંધ લખે તો તે બહુજ રસિક થાય. તોપણ એક્જવાર ગએલા સાધારણ મુસાફરથી એવો નિબંધ લખી શકાશે નહિ. એમાં જે હકીકતો, માપ, આંકડા વગેરેની જરૂરછે તેનું જ્ઞાન તો જાતે ઘણી તપાસ અને પૂછપાછ કરીનેજ મેળવવું જોઇએ.

(आगगाडो विषे कथनरूपनिबंध.)

૧. આગગાડી નીકળી તે પહેલાં ખુસ્કી કે તરીને માર્ગે જવાનાં વાહનો કેવાં હતાં? આગબોટો ક્યારની ચાલતી થઇ હતી? વગેરે.

૨. આગગાડી બનાવવાનો વિચાર પહેલવહેલો કોને સૂઝયો? તે કોણ હતો? તે કેટલા વરસ સુધી મથ્યો અને છેવટે કેવી રીતનો શોધ કર્યો? એ શોધ અમલમાં આણતાં કેવી કેવી હરકતો નડી? લોકોએ કેવી હાંસિ તથા અડચણ કરી? પહેલવહેલી લોઢાની સડક ક્યાં બંધાઈ? તે કેવડી હતી અને તે ઉપર ગાડી કેટલા વેગથી ચાલતી.

૩. સ્ટિવન્સનના શોધ પછી તેમાં કેવો સુધારો થતો આવ્યો છે, અને હાલ તેની કેવી સ્થિતિ છે? હાલ ઈંગ્લાંડમાં લોઢાની સડક કેટલી બધી ફેલી ગઈ છે? તેથી એના વેપાર રોજગારમાં કેટલો બધો વધારો થઈ ગયોછે? દુનિયામાં બીજે ઠેકાણે ક્યાં ક્યાં રેલવે બંધાઈ છે તેની ટુંકી હકીકત.

૪. હિંદુસ્તાનમાં રેલવે બાંધવાનો ક્યારે અને કોને વિચાર સૂઝયો? પહેલવહેલી કયે ઠેકાણે, કેવી રીતે બંધાઈ. ત્યાર પછી બીજી રેલવેઓ ક્યાં અને ક્યારે બંધાઈ? હાલ હિંદુસ્તાનમાં જે જે રેલવેઓ છે તેનાં નામ, અર્થ, વિસ્તાર, અને વિશેષ હકીકત એથી મુસાફરી તથા વે-

પારને કેવી સુગમતા મળીછે તેનું ટૂંકું વર્ણન, હજી કયે ઠેકાણે રેલવે બંધાવાની જરૂર છે ?

૫. ગૂજરાતમાં ક્યારે રેલવે બંધાવા માંડી, ક્યારે બંધાઈ રહી ? તે વેળા લોકોને કેવું લાગ્યું ? હાલ એ રેલવેથી કેવા કેવા ફાયદા થયા છે ?

૬. ઉપસંહાર, એક માણસ ખંતથી શું શું કરી શકે છે? એવા માણસને લોક પ્રથમ હસેછે પણ તેથી પરિણામે આખી દુનિઆને લાભ થાયછે, અને તે માણસની કીર્ત્તિ બધે ગવાઇ રહેછે.

☞ આ રીતે નિબંધ લખનારમાં બેશક ઐતિહાસિક જ્ઞાન ઘણુંજ જોઇએ અને પદાર્થ વિજ્ઞાન તથા આગગાડીની કળાનું પણ સામાન્ય જ્ઞાન તો જોઇએજ.

(आगाडीविषे विवेचनरूपनिबंध)

૧. આગગાડી એ આ જમાનાનો એક ચમત્કાર, અને વિદ્યાનું મોટું પરાક્રમ છે. એને ખેંચવાને ઘોડા કે બળદ જોઇતા નથી, એને થાક લાગતો નથી, રાતને દહાડો કામ કરેછે. એનું બળ કેટલું ? વેગ કેટલો ? તે છતાં કોયલા શિવાય બીજુ એને કાંઈ ખાવા જોઇતું નથી. વરાળયંત્રે દુનિયામાં મોટો ફેરફાર કરી નાંખ્યો છે. માટે એની રચના સમજવી જોઇએ.

૨. વરાળયંત્રમાં શી રીતે ગતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેની વિસ્તારથી સમજ. આગગાડીની વિશેષ રચના કે જે વડે પૈડાં ફરેછે અને ગાડી ચાલેછે.

૩. આગગાડીના ફાયદા:—

અ. વેપારનો બેહદ વધારો:—વખતસર અને સસ્તે ભાવે એક ભાગની પેદાશ બીજા ભાગમાં લઈ જવાયછે. તેથી બંને ભાગના લોકને ફાયદો થાયછે—પોતાનો માલ ખપેછે

અને પારકો માલ મળેછે. વેપાર વધવાથી ઉદ્યોગ વધેછે અને બીજા પણ ઘણા લોકની રોજી જાગેછે. આગગાડી ન હોય, તો એક ભાગની પેદાશ ત્યાંનીત્યાંજ નામની કિમતે વેચવી પડે, અને ગાડામાં મોકલે તો વાટમાં બગડી જાય કે ખરચ એટલો બધો થઈ પડે કે ત્યાં વેચાઇ શકે નહિ. બંદરના જે ફાયદા છે તે આગગાડીથી સઘળાં ગામને મળે છે.

ख. મુસાફરી સહેલી અને સુખરૂપ થઈ પડે છે. માણસનાં ધાર્યાં કામ કેવી રીતે થઈ શકેછે તેની કાંઈક વિગત. વખતનો ને પૈસાનો બહુ બચાવો થાયછે, અને તેથી લોકોને સહેજ કારણને માટે પણ મુસાફરી કરવાનું મન થાય છે. બળદની ગાડીના દુઃખની સાથે આગગાડીની સગવડોનો મુકાબલો. તેથી દેશાટણ ને જાત્રા કરનારા લોકોમાં કેટલો વધારો થયોછે તેના પ્રત્યક્ષ દાખલા. હાલ આગગાડીએ અંતર ને કાળનો તો જાણે નાશજ કરી નાંખ્યો છે અને તેથી માણસો દૂર દૂરને ઠેકાણે પણ ધંધો રોજગાર કરવા ખૂશીથી જઈ શકે છે. એથી પ્રવાસ ને વેપારનો વધારો, અને તેની દેશની આબાદી ઉપર સારી અસર.

क. દેશની સમાધાની સહેલથી જળવાઈ શકે છે. અસલ જ્યારે હિંદુસ્તાનના એક ભાગથી બીજા ભાગમાં જતાં છ છ મહીના ને વરસ વરસ દહાડો લાગતો ત્યારે જૂદા જૂદા ભાગમાં કેટલું બધું લશ્કર રાખવું પડતું હતું. હાલ થોડા લશ્કરે બધો દેશ પહેલા કરતાં વધારે સારી રીતે જાળવી શકાય છે. બંડની ઇચ્છા આગગાડી ને તારનું નામ સાંભળીજ મરણ પામેછે. એથી દેશના ખરચમાં ઘટારો અને સમાધાનીમાં વધારો.

૪. પ્રશ્નો અને તેનું સમાધાન.

अ. ગાડાંવાળા ભૂખે મરશે એ દહેશતતો અનુભવથી ખોટી ઠરી છે, પણ ઉલટો ગાડીમાં ગામેગામ બહુજ વધારો થએલો માલમ પડેછે. એમ થવાનું કારણ એછે કે ભાડું સોંઘુ થવાથી જનાર આવનાર તથા વેપારમાં બહુજ વધારો થયો. એ વધારો કેટલો બધો છે તે એક સ્ટેશન ઉપર દરરોજ કેટલા ઉતારૂ ને માલ ચડે છે, અને આગગાડી થયા પહેલાં રોજ કેટલાં ગાડાં જતાં હતાં તેનો મુકાબલો કરવાથી માલમ પડે છે. આ વધારાથી આગગાડીને જોઇતું કામ મળ્યું એટલુંજ નહિ, પણ ગાડાઓનો પણ પહેલાં કરતાં ખપ વધ્યો.

ब. મોંઘવારી થાય એ કહેવું પણ ખોટું છે. અમુક વસ્તુઓ જેનું પહેલાં કાંઈ ઉપજતું નહિ હોય તેની હાલ વધારે કિંમત બેસતી હશે ખરી, પણ તેના બદલામાં જે વસ્તુઓ પહેલાં સ્વપ્નામાં પણ મળી શકતી નહોતી તે હાલ મધ્યમ કિંમતે સઘળાને મળી શકે છે. જે વસ્તુ આપણા ભાગમાં મોંઘી થાયછે તે બીજા ભાગના લોકને સોંઘી મળે છે, અને આપણા વેપારીને નફો થાય છે. દુકાળ જેવા વખતમાં આગગાડીથીજ લાખો માણસ મરતાં બચે છે. દક્ષિણના અને કાઠીયાવાડના છેલ્લા દુકાળોના દાખલા. બીજા ભૂખે મરે અને આપણે ત્યાં જરા મોંઘવારી પણ ન થાય એમ ઇચ્છવું એ મહા દુષ્ટ, તેમજ બેવકુફી ભરેલી ટુંકી નજરનું કામ છે, કેમકે એવી રીતનો આપણો વારો પણ આવેજ. આગગાડીથી ઘણા માણસને ઘણું સુખ મળેછે.

क. અકસ્માત થાય તો ઘણાનો જિવ જાય એ વાત ખરી, પણ એવા અકસ્માત કોઇજ વેળા બને. ગાડી,

ઘાડા, હોડી, વગેરેથી માણસો મ
પંજ થાયછે તેની દશવીશ વર્ષની મ
ક્રાહાડીએ તો તેટલી મુદતમાં આગગ
ત્ભ્યો કરતાં ઉલટી વધારે માલમ પડશે.
ઠેકાણે અને જુદે જુદે વખતે થાય છે, અને
ઠેકાણે એકજ વખતે થાયછે તેથી આગગાડીના
સ્માત વધારે ભયાનક લાગેછે. બાકી એમાં તો જિંદ.
સલામતી વધારે છે.

૫. સડકો, આગગાડી, તાર વગેરે દેશની આબાદીનાં મોટાં સાધનો છે. સુધરેલા રાજની એ મુખ્ય નિશાની છે. યુરોપની સમૃદ્ધિનું એજ કારણ. આપણા દેશમાં પણ એનો જેમ જેમ વધારો થાય તેમ સારૂં.

☞ આ રીતે લખનાર અર્થવિદ્યા અને પદાર્થ વિજ્ઞાનમાં કુશળ હોવો જોઇએ.

આ ત્રણ નમુના ઉપરથી માલમ પડશે કે એકજ વિષય ઉપર કેવી જૂદી જૂદી જાતના નિબંધ લખાઇ શકે છે, અને તે દરેકમાં કેટલું બધું લખવાનું છે. ઉપર જે અમે ટાંચણ બતાવ્યું છે તે તો માત્ર ઇશારા દાખલ છે—એથી પણ એમાં ઘણી વધારે વિગત અને પેટાં પણ આવી શકે. આ ઉપરથી જણાશે કે આગગાડી વિષે મોટી ત્રણ ચોપડી થઇ શકે અને તેમાં એક અક્ષર પણ મળતો આવે નહિ. મુસાફર અથવા વર્ણન કરવાની શક્તિવાળા પહેલી જાતની ચોપડી, તવારીખ જાણનારો બીજી રીતની, અને શાસ્ત્રજ્ઞાનવાળો ત્રીજી જાતની ચોપડી લખે. ત્રીજી જાતમાં વળી બે પ્રકાર સમાએલા છે:—અર્થવિદ્યા અને પદાર્થ વિજ્ઞાન, અને એ દરેક બાબત ઉપર પણ નિરાળી ચોપડીઓ થઇ શકે. વેપારી લખવા બેઠો હોય તો

)

હકીકતોની મદદ લઇ આગગાડી-
ઓ ક્યાં ક્યાં અને કેવી જાતની ક-
વું પુસ્તક લખે. તેમજ યંત્રશાસ્ત્રી એની
એક મોટો ગ્રંથ લખે, અને ઇંગ્રેજી જેવી
ભાષાઓમાં એ પ્રમાણેજ પુસ્તકો લખા-
ય.

૧ ત્રણમાંથી એક બાબત ઉપર જેને વિશેષ જ્ઞાન
હોથી, તેતો એ ત્રણે પ્રકાર ભેળા કરી પોતાનું જેમાં વિશે-
ષ બળ હોય તેવી વાતો વધારે આવે એવી તજવીજથી
એકજ નિબંધ લખે. તેને મિશ્ર રૂપનો નિબંધ કહીએ. સા-
ધારણ લખનારા મિશ્ર નિબંધજ લખેછે, અને તેવાજ તે
લખી શકે. મિશ્ર નિબંધ ચતુરાઇથી લખ્યો હોય, તો તે વાં-
ચતાં સર્વને રસ લાગે તથા બોધ મળે એવો થઈ શકે. તે-
ના નમુના દાખલ અમે નીચે મુખ્ય મુખ્ય પેટાં પાડી
બતાવીએ છીએ.

૧ વરાળયંત્ર તથા આગગાડીનું વર્ણન.
૨ એની શોધ તથા હાલ કયાંકયાં લોઢાની સડકોબંધાઇછે તે
૩ આગગાડીથી થતા મુસાફરને તથા વેપારને ફાયદા.
૪ છેવટે જૂદી જૂદી જાતના વિચાર તથા બોધ.

આ રીતે લખતાં જેની વર્ણન શક્તિ સારી હોય તે પહે-
લા, ઇતિહાસ જ્ઞાન વધારે હોય તે બીજા, અને તોલન
શક્તિ વધારે હોય તે ત્રીજા પેટાનો વિસ્તાર વધારે કરે,
અને એ ત્રણેના નિબંધ સારા લાગે. તોપણ બીજાં પેટાં
રહી જવાં ન જોઇએ. એમાંનું એકે પેટું ભરતાં વિશે-
ષ બુદ્ધિ કે જ્ઞાનનો ખપ પડે એમ નથી. સાધારણ મા-
ણસ આ મિશ્રરૂપ નિબંધ લખી શકે.

प्रकरण ३

નિબંધની ભાષા સંબંધી *૨

આપણે પ્રથમ કહ્યું હતું કે નિબંધ લખ. ભાષા એ બંને ઉપર સરખુંજ ધ્યાન આપવ ચાર કેવા પ્રકારના જોઇએ, અને તેને કેમ ગ. વિષે આપણે કહી ચૂક્યા, અને હવે ભાષા કેવી જ તે બાબત કાંઇ કહીએ છીએ.

१. याद राखवुं के परिक्षामां निबंध लखावेछे तेनो मुख्य हेतु तमने केवी भाषा लखतां आवडेछे तेज जाणवानो होयछे.

એટલે, લખનારમાં સામાન્ય જ્ઞાન કે બુદ્ધિ કેટલીછે એ જાણવાને સારૂ નિબંધ લખાવતાજ નથી. કોઇનામાં કાંઈ વધારે જ્ઞાન કે બુદ્ધિ હોય તો તે જણાઈ આવે ખરી, અને તે પ્રમાણે તેનો નિબંધ ચડીઆતો એ ગ-ણાય, તોપણ પરીક્ષકનો મૂળ હેતુ એ જાણવાનો નથી.

આ વાત લક્ષમાં ન હોવાથી ઘણા નિશાળીઆઓ ખતા ખાયછે. તેઓ નિબંધના અર્થ ઉપરજ બધું ધ્યાન આપેછે, અને ભાષા તો જેવી લખાય તેવી લખી નાં-ખેછે. આ ગાંડી બેફીકરાઇનું ફળ એજ થાયછે કે તેઓ નિબંધમાં એકે દોકડો મેળવી શકતા નથી. જો નિબંધ

---

* સ્વલ્પ પણ અહિંયા યથાસ્થિત લખવું અશક્યજ છે, કેમકે ભાષાના ગુણદોષમાં કાંઇપણ ઊંડાણથી ઉતરવા જઇએ તો આખા સાહિત્યશાસ્ત્રને થોડું ઘણું પણ છેડ્યા વિના ચાલેજ નહિ એમ છે. માટે એ વિષય તો અન્ય-સ્થળે, અન્ય પ્રસંગેજ ઇશ્વરેચ્છાએ.

જાણતા હોય, તો તેઓ કદી
જો ભાષા ઉપર ધ્યાન આપે તો
ાએ લખી શકે, કેમકે પોતાની ભા-
કાંઈ ઘણું અઘરૂં કામ નથી—માત્ર ભાષા
આપવું જોઈએ એ જાણવુંજ બસછે.

भाषामां प्रथम तो अक्षर, जोडणी, अने वि-
चिन्ह उपर संपूर्ण ध्यान आपवुं.

નિબંધ તપાસનાર હમેશાં આ ત્રણ બાબતના કાંઈક દોકડા જૂદાજ રાખેછે, અને આ ત્રણ વાતમાં નિબંધ સારો હોય, તો તેને નાપાસ થવાની થોડીજ દહેશત રહેછે. આ ત્રણ વાત પણ એવીછે કે જો લક્ષ રાખે, તો એમાં સઘળા સારા દોકડા મેળવી શકે. ફકત એમાં કાળજીનું કામછે.

"કાપી" ના જેવાજ નિબંધમાં અક્ષર લખવાની જરૂર નથી, પણ તે સુઘડતાઈ ભરેલા, અને સહેલથી વંચાય એવા તો જોઇએજ. ડાઘાડુઘી કે ચે'રણ ચૂંથણ કદી પણ કરવું નહિ. વાંકા ચૂંકા પાંખડાઓ ખેંચીને કદીપણ ફક્કડાઈ બતાવવા જવું નહિ. પાંખડા વિના સાદા કામ ચલાઉ અક્ષર લખવા કદી ભૂલવું નહિ. નિબંધ તપાસનારને તે વાંચતાં જેટલી મહેનત પડેછે તેનો બદલો તમારા દોકડામાંથી (જાણે કે અજાણે) વાળી લીધા વિના તે કદી રહેવાનો નથી. પરીક્ષાના સઘળા કાગળીઆ લખતી વેળા આ વાત ધ્યાનમાંજ રાખવા જોગછે. વાંચતાં પરીક્ષકને કંટાળો ઉપજ્યો કે સ્વાભાવિક રીતેજ તેની કલમમાંથી થોડા દોકડા નીકળવાના. શબ્દે શબ્દ જૂદા લખવાનો ધારો કદીપણ ભૂલવો નહિ. એમ કરશો તો વંચાય એવું સહેલથી લખાશે.

જોડણીને તથા વિરામ ચિન્હ
મુખ્ય વસ્તુઓજ છે. જોડણીની
ગમે એવો સારો નિબંધ હોય તોપણ
માં આવે.

વિરામચિન્હ છાપેલી ચોપડીમાં શી રીતે આવેછે તે જોવું, અને નિબંધ લખતીવેળા તે થોડો માહાવરો પડ્યા પછી તમને એ કામ સહેલુ પડશે. પૂર્ણવિરામ ને અલ્પવિરામ તો બરાબર મૂકતા આવડવાંજ જોઇએ. એ વિના લખાણ શોભતુંજ નથી, અને એ મૂકવાના નિયમ ઘણા સહેલા છે.

२. वाक्य रचतां वेळा प्रथमतो पोतानां मनमां जे होय ते स्वाभाविक रीते जेम बोलातुं लखातुं होय तेमज लखी जवुं, अने पछीथी तेमां जे दोष देखाय ते दूर करवा.

આ નિયમની મતલબ એછે કે લખવામાં ડોળ કરવું નહિ. જાણી જોઇને મોટા મોટા શબ્દ કે વાક્ય લખવાથી નિબંધ કદીપણ સારો થાયછે એમ સમજવું નહિ. સરલ—બધાથી સમજાય એવી—અને આપણો ધારેલો અર્થ જેમાં બરાબર સમાઈ રહે તેજ ઉત્તમ ભાષા કહેવાયછે. બધા લોક જે રીતે બોલતા લખતા હોય તે રીતેજ આપણે લખીએ, તો આપણી ભાષા બધાથી સમજાય. ડોળ કરવાથી ઉલટી તે બગડી જાય, કોઇને તેમાં સમજ પડે નહિ. અને વખતે અર્થનો અનર્થ પણ થાય.

મોટા શબ્દ કે વાક્ય નજ લખવા એમ પણ કહેવાની મતલબ નથી. મતલબ એછે કે જેમ બોલાતુ હોય તેમ લખવું ને ડોળ કરવું નહિ, અને પ્રસંગે જે બોલવામાં

...માં હોય, તો આપણે પણ તેમ કરવાનું બહુ મન થાયછે તેથી આ ...જરૂર પડેછે.

...હશે કે બોલાતું હોય તેમજ લખીએતો ...અશુદ્ધ ને નઠારો થઈ જાય. જો બોલનાર જાતે ...નાં હોય, તો તો એ પ્રમાણે કદી થાયજ નહિ. ...કેળવણીમાં ખામી હોય, તો એમ બનવાનો કેટલોક ...નવ છે ખરો, અને તે માટેજ એ નિયમમાં કહ્યુંછે કે એમ લખી ગયા પછી તેમાં જે દોષ હોય તે દૂર કરી જવા.

ભાષામાં દોષ કેવા કેવા આવી શકે એનું બરાબર વિવેચન કરવા બેસીએ તો વિષય બહુજ વધી જાય અને એક નિરાળો ગ્રંથ થાય. માટે ભાષામાં મોટા ગુણ કયા કયા જોઇએ તેજ કાંઇ નીચે સમજાવીએ છઇએ.

૪. शुद्धि, रूढि, यथार्थता, अने सुवर्णता ए चार गुण जे भाषामां होय ते भाषा उत्तम कहेवायछे.

એ ચારે ગુણ સંપૂર્ણ રીતે ભાષામાં આણવા એ બહુજ વિકટ કામછે, અને તે થોડાનાજ લખાણમાં હોયછે. એવી વાણી તો વિરલા ગ્રંથકારોનીજ હોયછે. ઘણો અભ્યાસ, ઘણું જ્ઞાન, ઘણી રસિકતા, અને ઘણી બુદ્ધિ સ્વાભાવિક રીતે હોય ત્યારેજ એ ચારે ગુણ સંપૂર્ણપણે આવી શકેછે.

તોપણ સઘળાના લખાણમાં શુદ્ધિ અને રૂઢિ એ બે ગુણતો સહેલથી આવી શકે; અને તે આવવાજ જોઇએ. એ બે ગુણવિના તો લખાણ નકામું ફેંકી દેવાનુંજ ગણાય.

૫. देशमां मान्य वर्गना लोको जे शब्द अने वाक्य रचना वापरता होय तेज शुद्ध कहेवाय.

પ્રથમ તો માન્યવર્ગ કોને કહે
મકે તેના બોલવા ઉપરજ ભાષાન
ધારછે. જેનું બોલવું બધાએ દેશમા
નામ માન્યવર્ગ. ગામડીઆ કરતાં શહેરીઃ
રતાં ઉંચવર્ણની, અને અભણ કરતાં કેળવા·
ષા શુદ્ધ મનાયછે. માટે શહેરના ઉંચવર્ણના ભ
ણસો જે પ્રમાણે બોલે તે શુદ્ધ.

ભાષા શુદ્ધિનું આ શિવાય બીજું માપ નથી. વ્યુત્પ
કે મૂળરૂપ ઉપર એનો કાંઈપણ આધાર નથી. માન્યવર્ગમાં જે બોલાયું તે શુદ્ધ, અને એથી જે ઉલટું તે સઘળું અશુદ્ધ.

ગામડીયા, પ્રાંતભેદના, પરભાષાના, કે વ્યાકરણ દોષવાળા શબ્દ વાપરવા નહિ. ગામડીયા બોલ તો સહજ ઓળખાઈ આવેછે, અને તે વાપરવાથી હાંસિ થાયછે.

પ્રાંત ભેદના શબ્દ એટલે જે શબ્દ દેશના અમુક ભાગમાં બોલાતા હોય તે. ગૂજરાતી ભાષામાં મુખ્ય ત્રણ પ્રાંતભેદછે:—કાઠીયાવાડી, ચરોતરી, ને સુરતી. પ્રાંતભેદનો દોષ દૂર કરવો એ શિખાઉને માટે અઘરૂંછે, કેમકે તે પ્રાંતના માન્યવર્ગના લોકના બોલવામાં પણ એવા શબ્દ આવેછે. તે છતાં હાલ કેળવાએલા લોકની બોલી ગૂજરાતમાં બધે એક થવા લાગીછે, અને સરકારી વાંચનમાળામાં ખાસ ધ્યાન આપીને પ્રાંતભેદ વગરની ભાષા લખીછે. કેટલાક ગ્રંથકારોની પણ ભાષા એવીજ શુદ્ધછે. તેથી એ બધાનો લક્ષપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો હોય તો પ્રાંત ભેદનો દોષ દૂર થઈ શકે.

પરભાષાના શબ્દને માટે પણ એમજ સમજવું. જે શબ્દ માન્યવર્ગના લોકો બોલેછે તે પછી સંસ્કૃત હોય, અપભ્રંશ હોય, ફારસી હોય, કે ઈંગ્રેજી હોય તો પણ તે શુદ્ધ

,,

...વું, અને એ શિવાયના ગમે તે
...પરભાષાના જાણવા. આ બાબત
...લોકનો વિચાર બહુ ભૂલ ભરેલોછે.
...જેછે કે સંસ્કૃત શબ્દો જેમ વધારે નાંખી-
...ાં વધારે શુદ્ધ થાય. આવી સમજથી તેઓ
...રૂઢ ગૂજરાતી શબ્દોને પણ તાણી ટીપીને મૂળ
...રૂપેજ લખેછે:—જેમકે પરચૂરણ ને પ્રચૂર્ણ, મહેલ ને
...હાલય, વગેરે. ફારસી આરબી શબ્દોની સાથે તો તેઓ
હાડવેરજ રાખેછે. તેને દેખેછે ત્યાંથી મારીને કાઢી મૂકેછે.
પણ આ સઘળો ગાંડો મમતછે, અને ખરૂં જોઇએ તો
એવાં લખાણ ગૂજરાતીમાં અશુદ્ધ અને ભાષામયછે.
માન્યવર્ગમાં ન વપરાતા સંસ્કૃત શબ્દ પણ *પરભાષાનાજ
ગણાય, અને જે ફારસી, આરબી શબ્દો બધાની બોલીમાં
પેસી ગયાછે તેને ગૂજરાતી શબ્દજ ગણવા જોઇએ, કેમકે
ગૂજરાતી ભાષા કાંઈ મૂળની નથી, પણ સંસ્કૃત, ફારસી
વગેરેના મિશ્રણથીજ ઉત્પન્ન થએલીછે.

ગૂજરાતી ભાષાના પ્રાચિન પ્રસિદ્ધ મહા કવિઓ જે શબ્દો વાપરી ગયા હોય તે તો સર્વમાન્ય ને શુદ્ધજછે એ-મ જાણવું.

ઉપર આપણે શબ્દદોષનો વિસ્તાર કર્યો, પણ વાક્ય રચનાનું પણ એમજ જાણવું. વાક્ય ગોઠવવાની રીત પણ

---

*આપણી ભાષા સંસ્કૃતમાંથી નીકળીછે તથા ધર્મવિદ્યાનાં મૂળ તેમાંથીજ આવેલાં છે, તેથી ગૂજરાતીમાં શુદ્ધ કે અપભ્રંશરૂપે સંસ્કૃત શબ્દ ઘણા અલબત્ત આવેજછે, પણ ન આવતા હોય એવા અજાણ્યા શબ્દો દુરાગ્રહથી લાવવાની જરૂર નથી, એટલું કહેવાનીજ અમારી અહિંયા મતલબ છે.

ગામડીયા, પ્રાંતભેદવાળી, કે પ

ઇએ. પુરાણીઓ જે વાક્યરચના

ઢપની હોયછે અને તેથી તે હાંસિપાત્ર

પારસી લખનારાઓ ઈંગ્રેજી રીતેજ વાક્ય'

બીજી ભાષા આવડતી નથી તેને આ દહેશત

તોપણ બીજા ગ્રંથો વાંચતી વેળા આ વાત જા

તો સાવચેતી રાખી શકાય.

વ્યાકરણ દોષવાળા શબ્દ કે વાક્ય વાપરવા નહિ એ કહેવાની તો જરૂરજ નથી. વ્યાકરણ પ્રમાણે જાતિવચન વગેરે જે લાગવું જોઇએ અથવા અન્વય અનુક્રમ વગેરે રાખવો જોઇએ તેમ ન કર્યું હોય, ત્યારે વ્યાકરણ દોષ થાય અને ભાષા ઘણી અશુદ્ધ ગણાય. જોડણીની ભૂલો આ પેટામાંજ ગણવી. વ્યાકરણદોષ તો ખામુખા દૂર કરવો જોઇએ, કેમકે એમ કરવામાં ફકત સાધારણ સંભાળની જરૂર છે. જો કોઈ વખત માન્યવર્ગની બોલીમાં ને વ્યાકરણમાં વિરોધ આવી પડે, તો એમ જાણવું કે વ્યાકરણ ખોટુંછે. ભાષામાં પરમ પ્રમાણ તો માન્યવર્ગનું બોલવું એજછે, અને તેથીજ શુદ્ધિની વ્યાખ્યા વો તેની ઉપરજ અમે રાખીછે.

શુદ્ધ ભાષા શીખવાનો ખરો ઉપાય એજછે કે તે ભાષાના માન્યગ્રંથનો અભ્યાસ કરવો, અને માન્ય બોલનારને સાંભળવા.

૬. जे प्रसंगे जेवी रीते बोलातु होय, ते प्रसंगे तेवी रीते बोलवुं तेने रूढि कहेछे.

રૂઢિનું પરમ પ્રમાણ પણ માન્યવર્ગનું બોલવું એજ છે, તેથી ગામડીયા રૂઢિ, પ્રાંતભેદની રૂઢિ; કે પરભાષાની રૂઢિ પ્રમાણે આપણે લખીએ બોલીએ, તો તે દોષ ગણાય.

...હોય, તોપણ તે રૂઢ ન હોય,
...ં શબ્દો શુદ્ધ છે, એટલે ગૂજરા-
...ં, તોપણ પ્રસંગ પ્રમાણે ઉપયોગ કરવો
...માં અર્જી કરી એમ બોલવું હોય, ત્યાં સ-
...મ કરી એમ બોલીએ, તો રૂઢિનો મોટો દોષ
...દહેરૂં, મંદીર, અને દેવલ એ ત્રણે શબ્દના અર્થ
...વ્યુત્પત્તિ પણ ઘણું કરીને સરખીજ છે, તોપણ રૂઢિ
...માણે એ બોલ જે પ્રસંગે બોલાયછે તેજ પ્રસંગે બોલવા જોઇએ. મહાદેવનું મંદીર, ગોસાંઇજીનું દેવલ, અને ખ્રીસ્તીનું દહેરૂં એમ બોલીએ તો શુદ્ધ ગૂજરાતી માણસને હસવું આવ્યા વિના રહે નહિ. વાક્ય રચનાનું પણ એમજ સમજવું.

૭. जे अर्थ मनमां धार्यो होय तेज अर्थ भाषामांथी नीकळे तेने यथार्थता कहीए.

તમને કદાપિ એમ લાગશે કે આ કામ કાંઈ અઘરૂં નથી, અને કહેશો કે સઘળા માણસો ધારેલો અર્થજ બોલે. પણ એમ નથી. મનનો અર્થ બરાબર ભાષામાં એવી રીતે ઉતારવો, કે ધાર્યા કરતાં કાંઈ અર્થ વધી કે ઘટી જાય નહિ અથવા ભાવમાં કાંઇ ફેર પડે નહિ, એ કામ બહુજ વિકટ છે. તે એટલું અઘરૂં છે, ઘડાએલા ગ્રંથકારોમાંથી પણ થોડાજ તે બરાબર કરી શકેછે. ભાષાનો એ સર્વોપરી ગુણછે, અને તે મેળવવાને માટે સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, ઘણી કેળવણી, અને ઘણો અનુભવ જોઇએ છીએ. શિખાઉને તો યથાર્થતા શું એજ પ્રથમ સમજાતું નથી.

આ ગુણ મેળવવાને માટે શબ્દે શબ્દનું તોલન કરવાનો મહાવરો રાખવો જોઇએ, અને દરેક વખતે વિચાર કરવો કે શબ્દમાં જરા પણ ફેરફાર કરવાથી અર્થ કે ભાવમાં કેટલો ફેર પડી જાયછે.

આ ગુણ ભાષામાં ન હોય,
હોય ત્યાં નિંદા, અને નિંદા ધારી
જાણપણામાં થઈ જાયછે, અને સમ...
આવેછે. આ ગુણ પરિપૂર્ણ રીતે શાસ્ત્રીય
વામાં આવેછે.

૮. शब्द के वाक्यना अक्षर एवा होय
सांभळनारनां मन राजी थाय, अने अर्थना रसम
शब्दोनो ध्वनिथीज वधारो थाय तेने सुवर्णता के
संध्वनि कहीए.

આ ગુણને અર્થની સાથે કાંઈ સંબંધ નથી, તે ઉચ્ચારની ઉપરજ આધાર રાખેછે. એનો હેતુ ફક્ત કાનને સારૂ લગાડવાનોજ છે, તો પણ એ ગુણ કેટલેક દરજ્જે અવશ્યનો છે. અર્થ સારો હોય પણ શબ્દો જો કાનને કરડે એવા હોય, તો તે સાંભળી કોઈપણ રાજી થાય નહિ. તેમજ કોઈ વખત શબ્દ એવા સરસ ઉચ્ચારણના હોય ને ઉપવાક્યો એવા પ્રમાણમાં લહેકાતાં ચાલ્યા જાય કે અર્થ ધૂળ જેવો હોય તો પણ તે વાક્ય સાંભળીને માણસનાં મન રાજી રાજી થઈ જાય.

આ ગુણ ઉત્તમ કવિયોમાં સંપૂર્ણ રીતે જોવામાં આવેછે. ગદ્યના ગ્રંથોમાં એ ગુણ અમુક દરજ્જેજ આવી શકે, અને હદની બહાર હોય, તો તો તે સદા ધિક્કારવા જોગજ ગણાય છે.

નિબંધ લખનારે આરંભમાં તો કદી પણ શબ્દની ટાપટીપ કરવા તર્ફ ધ્યાન રાખવું નહિ. એણે તો શુદ્ધિ, રૂઢિ ને યથાર્થતાના ગુણ મેળવવાનીજ અંત રાખવી, સુવર્ણતા તો એની મેળે જેટલી આવે તેટલાથીજ સંતોષ માનવો.

...ણ ૪ થું.

...નિબંધોની સંક્ષિપ્ત નોંધ.

૧. સ્ત્રી કેળવણી.

...ણીની વ્યાખ્યા. સંસારમાં પોત પોતાનાં કર્તવ્ય ...તે કરવાને કેળવણીની સઘળાને જરૂર છે. પુરૂષ ...ાં સ્ત્રીને કાંઈ ઓછાં કર્તવ્ય નથી. જે લોક સ્ત્રી કેળવણીને નકામી ગણેછે તે લોક કેળવણીનો અર્થજ સમજતા નથી.

૨. નહિ કેળવાએલી સ્ત્રીનું વર્ણન તથા તેના ગેરફાયદા.

અ. સ્ત્રીએ ઘરમાં પ્રધાનવટાનું કામ ચલાવવું જોઇએ, તેમ તે કરી શકતી નથી. પણ એક ગુલામડીના જેવુંજ વહીતરૂં કરી જાણેછે. એથી પુરૂષને ઘરની ને બહારની બંને ફિકર રાખવી પડેછે, પણ ગૃહસ્થાશ્રમના કામની ખરી વહેંચણ તો એછે કે પુરૂષે બહારથી કમાઇ આવવું અને સ્ત્રીએ ઘર ચલાવવું.

ब. બાળકોની સંભાળ તથા કેળવણી એ સ્ત્રીનું ખાસ કામ છે, પણ તેનાથી તે બિલકુલ થઈ શકતું નથી. બાળકેળવણી માથીજ સારી અપાય. ભણેલી માને લીધે સારા નીવડેલા છોકરાઓનાં ઉદાહરણ.

क. ધણી ધણીયાણીની કેળવણીમાં ફેર હોવાથી તેઓને બનતું નથી. કજોડ બળદથી શી રીતે ગાડું ચાલે?

ड. વહેમી તથા અજ્ઞાન સ્ત્રી પુરૂષને સારા કામમાં નિરંતર આડે આવેછે અને છોકરાંઓને બગાડે છે.

૩. સુધરેલા દેશોમાં સ્ત્રી કેળવણી અવશ્યની ગણાય છે.

અ. સ્ત્રીઓ જ્યાં સુધી ભણેલી નથી ત્યાં સુધી કોઇપણ દેશ સુધરેલો શી રીતે કહી શકાય? વસ્તીનો અર્ધો ભાગ તો નિઃસંશય જંગલી રહેજ;

ब. સ્ત્રીઓ ભણેલી ન હોય ત્યાં પુરૂષની કેળવણી પણ અપૂર્ણજ રહે. છોકરાઓનો અને તેમજ પુરૂષોનો પણ કેટલોક કાળ સ્ત્રીઓના સહવાસમાં જાયછે, અને તેથી તેનો પાશ લાગ્યા વિના રહે નહિ.

क. અસલ જ્યારે આપણો દેશ સુધરેલો હતો, ત્યારે સ્ત્રી કેળવણી સારી રીતે અપાતી, હતી. તેના દાખલા.—

૪. પૂર્વપક્ષ તથા તેનું સમાધાન.

अ. કમાવા જવું નથી એમ જે બોલછે, તે કેળવણીનો અર્થજ સમજતા નથી. કમાવામાં જેટલી કેળવણીની જરૂરછે, તેટલીજ સ્ત્રીને ઘર ગોઠવણમાં છે. ઘરમાં ઘટતો ખરચ કરવો, હિસાબ રાખવો, છોકરાંને કેળવવાં, વગેરે કામો અભણ સ્ત્રીથી શી રીતે થઇ શકે ?

ब. અનીતિ વધે એમ જે કહેછે તે પણ કેળવણીનો અર્થજ સમજતા નથી. કેળવણી એટલે ફક્ત ભણવુંજ એમ નથી. ભણવાની સાથે તન, મન, ને નીતિ એ ત્રણે પ્રકારની કેળવણી જોઇએ. સ્ત્રી કે પુરૂષ સર્વેને નીતિ તથા ધર્મની કેળવણી જરૂરનીજછે. એવી કેળવણી ન આપી હોય, તો વખતે માઠાં ફળ થાય; પણ એ ઉપરથીજ સિદ્ધ થાયછે કે કેળવણી આપવાની ખરેખરી જરૂરછે. અભણ સ્ત્રીઓમાં તો ઉલટાં દુરાચરણ વધારે હોયછે.

૫. ઉપસંહાર તથા બોધ.

૨. દેશાટણ.

૧. દેશાટણની મઝા. "જિવ્યા કરતાં જોયું ભલું" એ ઇચ્છા સ્વાભાવિક છે.

૨. ઉપયોગી જ્ઞાન તથા હોંશીઆરી વધેછે.

अ. ઘણી ઘણી વસ્તુઓ પ્રત્યક્ષ જોવામાં આવેછે.

बं. માણસોના જૂદા જૂદા આચારવિચારે જણાયછે, સારૂં નઠારૂં શું તે ઓળખતાં આવડેછે, અને ટુંકી અભિમાનબુદ્ધિ દૂર થાયછે.

क. ઘાટ ઘાટના પાણી પીવાથી માણસ હોંશિયાર ને પાકો થાય છે, કેમકે તરેહ તરેહના માણસો એના જોવામાં આવી જાયછે.

ड. ભાત ભાતની વિદ્યાકળાઓ એના જોવામાં આવેછે.

૩. વિદ્યાશાળામાં મળેલી કેળવણી દેશાટણ વિના અપૂર્ણ ગણાયછે. ભણ્યાની સાથે ગણ્યા પણ થવું જોઇએ.

अ. દેશાટણનો યૂરોપમાં ધારો.

ब. એ બાબત અસલ ભરતખંડનો ધારો.

૪. દેશાટણ સઘળાને ઉપયોગીછે. વિદ્વાન, વેપારી, કે કારીગર જે થવું હોય તેમાં દેશાટણથી ફાયદો થાય.

૫. (ટુંકામાંજ) હાલ તો આપણને ઇંગ્લાંડની મુસાફરી કરવાની વિશેશે કરીને જરૂરછે, અને એ સંબંધી જે વહેમછે તેથી દેશને મહામહા નુકસાન થાયછે.

૬. ઉપસંહાર તથા બોધ.

૩. ઇંગ્લાંડની મુસાફરી.

૧. સામાન્ય દેશાટણના ફાયદા (ટુંકામાં).

૨. ઇંગ્લાંડની મુસાફરી તો હાલને સમે સૌથી વધારે ફાયદા ભરેલી છે.

अ. યૂરોપ એ વિદ્યા, કળા તથા વ્યાપારનું મથક છે—હાલની કાશીયાત્રા એજ જાણવી.

ब. ઇંગ્લાંડની રાજવ્યવસ્થા એ હાલ ઉત્તમ રાજનીતિની નિશાળછે. સ્વાધિનતાદિ ગુણો પ્રત્યક્ષ ત્યાંજ માલમ પડેછે.

क. એ આપણા રાજકર્તાનો દેશછે. ત્યાંની રીતભાતથી વાકેફ થયા વિના અથવા ત્યાં જઇને મહેનત કર્યા વિના

આપણે ઘટતી દાદને પહોંચી શકીએ નહિ. દાકતરી, સિવિલસર્વિસ, ઇજનેરી વગેરે કેટલાક કામની મોટી પરીક્ષાઓ વિલાતમાંજ થાયછે.

૩. પૂર્વપક્ષ અને તેનું સમાધાન,

अ. ત્યાં જાય તેને વટલવુંજ પડે એમ નથી. ત્યાં સૌને પોત પોતાનો ધર્મ પાળવાની સંપૂર્ણ છુટછે. ત્યાંની હવાને લીધે મદ્યમાંસ ખાવાં પડે એ વાત ખોટીછે. પરહેજગાર અને માંસાહાર નિષેધક મંડળીઓ ત્યાં સુખેથી રહી શકેછે.

ब. અટકનદી ઓળંગવાનો પ્રતિબંધ. તેનું ખંડન. પ્રાચીનકાળમાં એવું બંધન નહોતું. વચલા વખતમાં આસપાસ જુલમી મુસલમાનરાજ્યો થવાથી એવો ધારો નીકળ્યો. હાલ તેની જરૂર રહી નથી.

क. હાલ એ વહેમ કેટલે દરજ્જે દૂર થયોછે, અને કેટલાક માણસો વિલાત જવા લાગ્યાછે. એ પ્રવાહ બંધ પડવાનો નથી.

૪. ઉપસંહાર તથા બોધ.

अ. યાદ રાખવું કે એ વિના આપણા દેશની ઉન્નતિ થવાની નથી. હુનરકળા અને રાજ પ્રકરણી હકો વિલાત ગયા વિના કદી પણ આપણા લોકને પ્રાપ્ત થવાના નથી.

ब. માટે ઇંગ્લાંડ જનારી સંખ્યા વધવી જોઇએ, અને સઘળા દેશાભિમાની પુરૂષોનો ધર્મછે કે તેમ કરનારને તન મન ને ધનથી ઉત્તેજન તથા સહાયતા આપવી.

૪. પુનર્વિવાહ.

૧. વ્યાખ્યા. ધણીના મૂઆ પછી સ્ત્રીએ ફરીથી પરણવું તેને પુનર્વિવાહ અથવા વિધવાવિવાહ કહેછે. નાતરૂં એટલે તો ધણી જીવતો છતાં બીજાને જવું તે. પુનર્વિવાહની

ધારો જેટલો સારોછે તેટલોજ નાતરાનો નઠારો છે.

૨. સ્વાભાવિક રીતે એ બાબત સ્ત્રીને પુરૂષના હક સરસરખાજ હોવા જોઇએ.

૩. હાલ એ બાબત હિંદુની જૂદી જૂદી નાતોમાં કેવા ચાલ છે તેનું કાંઇક વર્ણન.

૪. પુનર્લગ્ન ન કરવા દેવાથી થતાં નુકસાનો.

अ. વિધવાનાં અસહ્ય દુઃખો—તન, મન, ને ધનનાં.

ब. વ્યભિચાર, બાળહત્યા વગેરે થતા અધર્મો.

क. એથી કન્યાની ખોટ પડેછે, અને વસ્તી ઘટેછે.

૫. પૂર્વપક્ષ અને તેનું સમાધાન.

अ. શાસ્ત્રમાં મના નથી. પારાશર સ્મૃતિ. પ્રાચીન કાળમાં થએલાં પુર્નલગ્નો.

ब. લોકો ધર્મ સમજી પુનર્વિવાહ નથી કરતા, પણ તેથી તો ઉલટો ઘણોજ અધર્મ થાયછે. માટે મના હોય તો પણ દેશકાળ જોઇને એ ધારો તો ફેરવવોજ જોઇએ.

क. ધણીને મારી નાંખે એ કલ્પનાજ ગાંડીછે. દુનિયામાં બધે પુનર્લગ્ન થાયછે પણ કોઇ ઠેકાણે એમ થતું નથી. એ માણસના સ્વભાવથીજ ઉલટુંછે. માણસ સંપૂર્ણ પાપી પણ નથી ને સંપૂર્ણ પવિત્ર નથી. એવું ઘોર કમ કરનાર સ્ત્રીઓ કદી પણ ઘણી નીકળેજ નહિ.

ड. ઊંચ નીચનો ભેદ શો? એ જાળવું કેવળ મૂર્ખાઇ ને મિથ્યાભિમાનનુંજ છે. શું મહા અધર્મી ચંડાળ કર્મો કરવામાં ઊંચપણું રહેલું છે? એ વિધવાઓના કર્મથી તો ખરૂં જોતાં બ્રાહ્મણ વાણીઆ ઊંચને બદલે સૌથી નીચ ઠરેછે.

૬. સાર તથા બોધ.

બાળલગ્ન.

૧. બાળલગ્નનો ધારો છેક ગાંડો, અસ્વાભાવિક, ને મહા પાપીછે.

अ. જુવાનીમાં આવ્યા પછી સ્ત્રી પુરૂષે પોતાની મેળે પરણવું એજ સ્વાભાવિકછે. અસલ આપણા દેશમાં અને હાલ યૂરોપમાં એમજ થાયછે. સ્વયંવરથી જોડું જેવું સુખી થાય તેવું માબાપની પસંદગીથી પરણેલું થાયજ નહિ.

क. હાલ માબાપ કેવી ગાંડી ને નિર્દય રીતે છોકરાંઓને માટે પસંદગી કરેછે તેનું વર્ણન.

ब. માબાપ ગમે એટલી કાળજી રાખે, તો પણ નાનાં બાળક કેવાં નીવડશે તેની કાંઈ ખબર પડે નહિ; અને તેથી બાળલગ્ન નજ કરવાં જોઈએ.

૨. બાળલગ્નના ગેરફાયદા:—

अ. કજોડાં થાયછે. વિદ્યાભ્યાસ અટકેછે. અને શરીરે, બુદ્ધિએ, તથા પૈસેટકે ખરાબ થાયછે.

क. બાળપણમાં છોકરાં વધારે મરેછે અને તેથી બાળલગ્ન કરાવવાથી ઘણી છોડીઓ બાળરાંડ થાયછે. માટે જે લોક પુનર્વિવાહ કરતા નથી તેથી તેણે તો ખસુસ બાળલગ્ન નજ કરવાં જોઈએ.

૩. અસલ આપણા દેશમાં ક્યારે પરણતા? તેથી દેશ કેવા સુખી હતો?

૪. આખા ભવનું સુખ લગ્ન ઉપર આધાર રાખેછે. એ બાબતમાં માબાપે બેપરવાહી રાખવી એ કેવી નિર્દયતા, કેવું મોટું પાપ, અને કેવી મૂર્ખાઈ!

૫. ઉપસંહાર. એ બાબતનો સુધારો બધાથી બની શકે એવોછે. એમાં શાસ્ત્ર કે ન્યાતની હરકત નથી. બોધ.

૬. ઉદ્યોગ.

૧. ઉદ્યોગ એ કુદરતનો પહેલોજ કાયદો જણાયછે.

अ. જગતમાં જે જોઈએ છીએ તે ઉદ્યોગથીજ બનેલુંછે. દાખલા. ઉદ્યોગ બંધ રહેતો પ્રાણીમાત્ર મરણ પામે. દાખલા.

ब. ઉદ્યોગથીજ શરીર સારૂં રહેછે.
क. કામવિના મનને ગમતું નથી.
ड. માટે, માણસે ઉદ્યોગ કરવો એજ ઈશ્વરની ઈચ્છા જણાયછે. એમ ન કરે તે મહા પાપી જાણવો.

૨. બીજા ઉપર આધાર રાખવો એ બહુ ખોટું, મૂર્ખાઇનું, અને શરમ ભરેલું કાંમછે. ઉદ્યોગવિના દૈવ લૂલુંછે.

૩. ઉદ્યોગી પુરૂષોના દાખલા અને તે ઉપરથી લેવાનો બોધ.

૭. માબાપની આજ્ઞા માનવી.

૧. છોકરાંઓનો એજ મુખ્ય ધર્મછે.

૨. બાળક પોતાનું હિત અહિત સમજતું નથી, અને તેથી એનું સુખ માબાપના કહ્યા પ્રમાણે ચાલવામાંજ રહેલું છે.

૩. સઘળા ધર્મની એ સામાન્ય આજ્ઞાછે.
अ. માબાપના જેવું ખરી દાઝ જાણનાર અને શીખામણ આપનાર જગતમાં કોઈ બીજું નથી.
ब. તેની આજ્ઞા ન માનવી એ કેવી મૂર્ખાઈ, કૃતઘ્નતા અને નિર્દયપણું.
क. માબાપની આજ્ઞા ભંગ કરનારૂં બાળક આગળ જતાં બહુ દુઃખી થાયછે અને જન્મસુધી પસ્તાયછે.

૪. મોટી ઉમરના માણસોએ પણ માબાપનું સદા માન રાખવું તથા યોગ્ય આજ્ઞાઓ પાળવી જોઇએ. જનધર્મમાં ભંગ પડાવે એવી આજ્ઞા હોય તો ન માનવી, પણ તેમનું માન તો સદાજ રાખવું અને તેમની સાથે હેત પ્રીતથી વર્તવું. માબાપનો ઉપકાર કદી પણ વાળી શકાય એવો નથી, અને તેમની આજ્ઞાઓ હમેશાં હિતબુદ્ધિથીજ ઉત્પન્ન થાયછે.

૮. સત્ય.

૧. સત્ય એ સઘળા સદ્ગુણનો સાથી છે, અને સત્યના જેવું પરમેશ્વરને બીજું કાંઈ વહાલું નથી.

अ. તેથી માણસમાત્રનું પરમેશ્વરે સાચાતર્ફજ સ્વાભાવિક વલણ કર્યું છે. બાળકો અને પ્રપંચરહિત માણસો સાચુંજ બોલેછે. જૂઠામાં જૂઠો માણસ પણ એક દિવસમાં જૂઠા કરતાં સાચું વધારે બોલેછે. અર્થાત, સત્ય એજ સ્વાભાવિકછે. બીહીક અથવા લાલચથી વખતે માણસો જૂઠું બોલવાને ઉશ્કેરાયછે, પણ પાછળથી જ્યારે તેનાં પરિણામે માઠાં ફળ દેખેછે, ત્યારે જાણેછે કે સત્ય એજ કુદરતને તથા પરમેશ્વરને વાહાલુંછે.

ब. સાચું બોલવાથી સઘળી જંજાળ દૂર થાયછે, કેમકે તે ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે સ્વાભાવિક, અને તેથી સહેલું છે. જૂઠું બોલનારને હમેશાં ફિકરમાં ને ફિકરમાં રહેવું પડેછે અને તે છતાં આખરે પકડાઈ ગયા વિના રહેતો નથી

क. સાચું બોલવાથી આત્માને ઘણો સંતોષ વળેછે. તેને કદાપિ નુકસાન થાયછે તો પણ હું ઈશ્વરનો ચોર થયો નથી એ વિચારથી તેનું મન પ્રફુલ્લિત રહેછે. જૂઠા માણસને વખતે ફતેહ મળેછે, તો પણ તેના આત્મામાં હમેશ બળબળાટ થયા કરેછે.

૨. દુનિયામાં પણ સત્યથીજ ફાયદો થાયછે.

अ. આ સઘળો સંસાર સત્ય ઉપરજ રહેલોછે, એના દાખલા.

ब. જૂઠું બોલનારનો વિશ્વાસ ઉઠી જાયછે અને તેથી તેનાં સઘળાં સંસારી કામો અટકી પડેછે. પછીથી પસ્તાઇને સાચું બોલવા માંડેછે, તો પણ તેનો તો કોઈ ભરોસો કરતું નથી અને તેથી તે મહા દુઃખી દુઃખી થાયછે. માટે મશ્કરીમાં પણ જૂઠું બોલવું નહિ.

૩. જૂઠું બોલવાથી માણસનું નીચપણું પ્રગટ થાયછે.
 अ. જૂઠું એ ગુલામનો દુર્ગુણ કહેવાયછે.
 ब. મોટા ખાનદાનના કે શૂરા માણસો કદી જૂઠું બોલતા નથી. સત્યવાદી પુરૂષોનો દાખલા.

૪. પૂર્વપક્ષ અને સમાધાન.
 अ. પોતે કાંઈ અપરાધ કર્યો હોય તો માની દેવો એજ ઉત્તમ માર્ગછે. એમ કરવાથી એકના બે ગુનાહ થતા નથી, ઘણી વખત માફી મળેછે, અને કદાપિ શિક્ષા થાયછે, તો પણ આબરૂ વધેછે અને પરમેશ્વર રાજી થાયછે.
 ब. કોઇનો જિવ બચતો હોય, તોપણ જૂઠું તો નજ બોલવું, કેમકે કાયદા પ્રાણી માત્રના કલ્યાણને સારૂ કર્યા છે, અને તે પ્રમાણે શિક્ષા કરવી અથવા કરાવવી એજ ધર્મ અથવા પરમાર્થ છે.
 क. નિરપરાધી માણસને બચાવવા સારૂં પણ જૂઠું બોલવું એ ખોટુંજ છે, કેમકે એ નામર્દાઈ તથા અધર્મપણાનોજ રસ્તોછે. ખરા ધર્માત્મા પુરૂષો એમ કરતા નથી.

૪. ઉપસંહાર તથા બોધ.
 ब. આ લોકમાં અને પર લોકમાં સત્યથીજ ફાયદો થાયછે.
 क. આત્માને મહા સંતોષ વળેછે, અને પરમેશ્વર રાજી થાયછે.
 अ. માટે કદી જૂઠું બોલવાનું નીચ કર્મ કરવું નહિ. મશ્કરીમાં જૂઠું બોલી આપણી જીભને અપવિત્ર કરવી નહિ.

૯. સભ્યતા.

૧. વ્યાખ્યા—આપણા સંબંધમાં જે જે લોક આવે તેને યોગ્ય માન આપી તેનાં મન પ્રસન્ન કરવાની જે કળા તેને સભ્યતા કહેછે.

૨. સંસારમાં એ ગુણતો અવશ્યનો છે.

अ. જાૂદી જાૂદી પ્રકૃતિ તથા રીત ભાતના માણસો મર્જીમાં આવે તેમ બોલે ચાલે તો બે ઘડી પણ જોડે રહી શકે નહિ. જંગલી જનાવરોની પેઠે સઘળાને એક બીજાથી છૂટાંજ રહેવું પડે.

ब. સભ્યતા શબ્દની વ્યુત્પત્તિ.

૩. સભ્યતા બતાવવાની જાૂદી જાૂદી રીતો.

ब. ઉપરી સાથે સભ્યતા રાખવાની રીત.

क. બરોબરીઆ સાથે. ,,

ड. ઉતરતા સાથે. ,,

अ. સઘળાની સાથે સભ્યતા રાખી શકાય છે, અને તે રાખવીજ જોઇએ.

૪. સભ્યતામાં અસત્ય જેવું લાગે પણ તે અસત્ય નથી, કેમકે

अ. સભ્યતાના બોલનો ખરો ભાવ શો છે તે બધા સમજે છે.

ब. કોઇને માટે આપણા મનમાં નઠારા વિચાર હોય પણ તે કાંઇ જાહેર કરવાને આપણે હમેશાં બંધાએલા નથી.

क. કોઇને માઠું ન લાગે એમ ધારી પોતાના વિચાર અથવા લાગણીને દાબી રાખવી એ અસત્ય નથી, પણ કોમળ પરોપકારી સ્વભાવની નિશાની છે.

૫. સભ્યતા બે પ્રકારની થાયછે.

अ. સાચી સભ્યતા માયાળુપણામાંથી ઉત્પન્ન થાયછે, અને તે ખાનદાનવાળા માણસોનું ખાસ લક્ષણ છે.

ब. જાૂઠી સભ્યતા મતલબી તથા નીચ માણસોમાં હોયછે, અને તે ઝટ ઓળખાઈ આવેછે.

क. સાચી સભ્યતાવાળા માણસ ઉંચ, નીચ, કે બરોબરીયા સઘળાની સંમાન પ્રીતિ મેળવેછે. જાૂઠી સભ્યતા-

વાળા નીચની સાથે જુલમી, બરોબરીઆ સાથે અભિમાની કે પતરાજી, અને ઉપરી સાથે તુચ્છ ખુશામતીયા હોયછે.

૬. સભ્યતાના ફાયદા.

अ. પોતાનો વખત સલાહસંપ તથા આનંદમાં જાયછે.

ब. ઘણા માણસોની સાથે મોહોબત થાયછે, અને તેથી જ્યારે જોઈએ ત્યારે મદદ મળતાં વાર લાગતી નથી.

क. દુનિયામાં તે માણસની લાયકી તથા મોટાઈ જણાયછે.

ड. કોઇનું માન ખંડન ન કરતાં તેને રાજી કરવો એ ખરેખરો અને બધાથી બની શકે એવા પરોપકારછે.

૭. ઉપસંહાર તથા બોધ.

૧૦ પરહેજગારી.

૧. વ્યાખ્યા. પરહેજગારીનો મૂળ અર્થ તો એવાછે કે ખાવાપીવા વગેરેમાં એવું તપાસીને ચાલવું કે પોતાની તનદુરસ્તી બિગડે નહિ, પણ સાધારણ કોઈ જાતની કેફ ન કરવી તેને પરહેજગારી કહેછે.

૨. જુદી જુદી કેફની હકીકત.

૩. કેફથી થતા ગેરફાયદા.

अ. શરીર ખરાબ થાયછે, અને વખતે મરણ પણ નીપજેછે.

ब. બુદ્ધિ તથા નીતિ બગડી જાયછે.

क. કામ ધંધો થતો નથી, પૈસે ટકે ખરાબ થાયછે, અને દુનિયામાં તુચ્છ ગણાયછે.

ड. એ એક જાતની આત્મઘાત અને તેથી મહાપાપ છે.

૪. દારૂનું વ્યસન સૌથી નઠારૂં છે. હાલ લોકોમાં તે વધવા માંડ્યુંછે તેનાં કારણ, તેથી થતી ખરાબી, અને તે દૂર કરવાના ઉપાય.

૫. ઉપસંહાર તથા બોધ.

---

૧૧. અકબર તથા ઔરંગજેબનો મુકાબલો.

૧. એ બંને કોણ હતા, ક્યારે થઈ ગયા અને શા માટે પ્રખ્યાત છે?

૨. બંનેના સરખા ગુણ.

अ. શૌર્ય, પરાક્રમ વગેરે દાખલા સહિત.

ब. બુદ્ધિ તથા રાજકારભાર કરવાની શક્તિ.

क. ઈનસાફ.

૩. બંનેના ઉલટા ગુણ.

अ. અકબર ઉદાર તથા દયાળુ હતો, અને ઔરંગજેબ સ્વાર્થી, કપટી, તથા નિર્દય હતો. દાખલા.

ब. અકબર સમદૃષ્ટિવાળો હતો, અને ઔરંગજેબ ધર્માંધ અથવા હિંદુ પ્રજાની ઉપર બહુજ જુલમ કરનારો હતો. દાખલા.

૪. એ ગુણનાં પરિણામઃ—

अ. અકબરે નહિ જેવા મુલકને વધારી મોટું રાજ સ્થાપન કર્યું, રૈયતનો અપાર પ્રેમ મેળવ્યો, અને દુનિયામાં એક મોટો ને ડાહ્યો પાદશાહ કહેવાઈ ગયો.

ब. ઔરંગજેબના પરાક્રમ તથા બુદ્ધિબળને લીધે કેટલુંક રાજ વધ્યું અને તે ટકી રહ્યું, તો પણ એનાજ અમલમાં મરેઠાનો ઉદય થયો, હિંદુ પ્રજાના મનમાં હડવેર વસ્યું, અને એ મૂવો કે તુર્તજ મોગલ પાદશાહીના કડકે કડકા થઈ તેનો લય થવા માંડ્યો.

क. અકબર સલાહસંપ ને આણંદમાં મરણ પામ્યો, અને ઔરંગજેબની આખી જિંદગી ફિકરમાં ને ફિકરમાં ગઈ, સઘળાથી ચોંક્યા ને ચોંક્યા રહેવું પડતું હતું, વૃદ્ધાવસ્થામાં મહાપશ્ચાત્તાપ અને દુઃખ થયું, અને મરતી વેળા એણે પોતાની આંખે જોયું કે મારી ખોટી રાજનીતિથી મુગલાઈનો જલદી અંત આવવાનો.

૫. ઉપસંહાર તથા સાર.

अ. અકબરે બીજાને પ્રેમથી વશ કરવાનો નિયમ રાખ્યો હતો તેજ ખરો ઠરેછે. ઔરંગજેબની અંધાઈ તથા નિર્દયતાથી ધાર્યું ફળ થયું નહિ.

ब. સત્ય એજ સુખનો માર્ગછે. એથીજ આ લોકમાં, ને પરલોકમાં કલ્યાણ થાયછે. આડે રસ્તે ચાલી સુખની આશા રાખવી એ મૂર્ખાઇછે.

૧૨. વાંચવાનો શોખ.

૧. વ્યાખ્યા. ફુરસદના વખતમાં મઝાને સારૂં જેને કાંઈપણ વાંચવાની ટેવ હોય તેને વાંચવાનો શોખછે એમ કહેવાયછે,

૨. એ શોખ કેળવાએલા અને ઉંચ મનના માણસોમાંજ હોયછે.

अ. મૂર્ખ અને નીચ માણસો કેવી રીતે ગમત કરેછે તેનું વર્ણન,

ब. વાંચવાથી જે આનંદ મળેછે તેની બરાબરી કોઇથી પણ થઈ શકતી નથી. એ આનંદ મળે, જ્યારે જોઈએ ત્યારે મળે એવા, મનને નિર્મળ અને પ્રફુલ્લિત કરનાર, તથા બધી રીતે ફાયદાકારક છે.

૩. વાંચવાથી થતા ફાયદા.

अ. જ્ઞાનમાં વધારો થાયછે.

ब. બુદ્ધિ કેળવાયછે.

क. દુનિયામાં મોટા મોટા પુરૂષો જે થઈ ગયાછે તેમના સમાગમનો જ્યારે જોઇએ ત્યારે લાભ મળેછે.

ड. એ રીતે વાંચવાની ટેવ રાખવાથીજ વિદ્વાન થવાયછે. શાળાના અભ્યાસ વડેજ કોઈપણ વિદ્વાન થયો નથી.

૪. સાર. વાંચવાનો શોખ રાખવો અને જિંદગી પર્યંત ખાનગી વિદ્યાભ્યાસ કરવાની ટેવ રાખવી.

૧૩. હિંદુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ.

૧. તેની સંસારસ્થિતિ મહા દુઃખદાયક છે.
  अ. જન્મે ત્યાંથી તે મરે ત્યાં સુધી તુચ્છ ગણાયછે.
  ब. તેના ઉપર થતા જુલમ.
  क. એની છેક ગુલામી હાલત. જનાનો.
૨. સ્ત્રીઓનું અભણપણું તથા તેના માઠા પરિણામ.
  अ વ્યવહારી કામમાં પુરૂષને કાંઈ મદદ કરી શકતી નથી.
  ब બાળકને કેળવવામાં બરાબર કામ લાગતી નથી, અને તેથી દેશને થતાં નુકશાનો.
  क ખરા ધર્મનું અજ્ઞાન, વહેમ, તથા ફુવડતા. તેથી નીપજતા અનાચાર તથા ખરાબીઓ.
  ड તેથી તે સઘળા સુધારાનો સામે આવેછે.
૩. સ્ત્રી જાત સ્વભાવિક રીતે તો પ્રેમાળ, પવિત્ર, અને ચપળ બુદ્ધિનીછે. સંસારમાં સુખ તથા સદ્ગુણની વૃદ્ધિ કરવાજ ઈશ્વરે તેને સર્જીછે. અજ્ઞાન તથા ગુલામગીરીથીજ વણસેછે.
૪. એને સુધારવાના ઉપાય. યોગ્ય કેળવણી તથા છૂટ.

---

૧૪. પોશાક.

૧. પોશાક પહેરવાની મતલબઃ—૧ શરીરનું રક્ષણ. ૨. મર્યાદા જાળવવી. ૩. શોભીતાં દેખાવું. ૪. દેશ રૂઢિને અનુસરવું.
૨. જૂદી જૂદી જાતના પોશાકનું વર્ણન અને તેના ગુણદોષ.
  अ જાદા જૂદા દેશના પોશાક.
  ब આપણા દેશમાં વપરાતા જૂદી જૂદી જાતના પોશાક.
૩. પોશાકનો ઇતિહાસ, એટલે, અસલથી આજસુધીમાં પોશાકમાં જે જે ફેરફાર થતો આવ્યો હોય તેનું વર્ણન.

૪. સામાન્ય વિચાર.

अ પોશાક પહેરવાની મૂળ મતલબ કદી વીસરવી નહિ.

ब કેવળ વિલક્ષણતા ન કરવી, પણ શરીરને અનુસરતો પોશાક પહેરવો.

क સુઘડતા તથા પ્રતિષ્ઠિતપણું પોશાકમાં રાખવું, પણ છેલાઈ કરવી નહિ.

ड સદ્‌ગુણ સમાન શોભા આપનાર કોઈપણ વસ્ત્રાભૂષણ નથી અને તેથી પોશાક ઉપર ક્યારે પણ વિશેષ લક્ષ આપવું નહિ. તેમ કર્યાથી હલકું મન જણાય છે.

---

૧૫. ઈંગ્રેજી તથા સંસ્કૃત ભાષા ભણવાના ફાયદા.

૧. ઈંગ્રેજી ભણવાના ફાયદા.

अ એ આપણા રાજકર્ત્તાની ભાષાછે. મોટી કોરટો તથા કચેરીમાં ઈંગ્રેજી ભાષા ચાલેછે. સરકાર કાયદા મૂળે ઈંગ્રેજીમાંજ કરેછે. સરકારને અર્જીઓ પણ ઈંગ્રેજીમાંજ કરવી જોઈએ. મોટા અમલદારોને મળવું હોય તો પણ ઈંગ્રેજીનો ખપ પડે. મોટા વેપારીઓ પણ ઈંગ્રેજોજ હોયછે. માટે સારી નોકરી લેવી હોય, વેપાર કરવો હોય, કે સરકારમાં દાદને પહોંચવું હોય, તો ઈંગ્રેજી ભાષાની જરૂર પડે.

ब એ ઘણી ખેડાએલી ભાષાછે. વિદ્યાકળાનાં પુસ્તકો એમાં ઘણાંછે. આજપર્યંત મનુષ્યજાતે જે જ્ઞાનનો સંગ્રહ કર્યો છે તે મેળવવાને સારૂ ફ્રેંચ, જર્મન, કે ઇંગ્રેજી એ ત્રણમાંની એક ભાષા અવશ્ય ભણવી જોઈએ.

૨. સંસ્કૃત ભણવાના ફાયદા.

अ પ્રાકૃત ભાષાઓનું યથાર્થ જ્ઞાન એ વિના મળી શકતું નથી.

ब હિંદુઓના ધર્મ તથા વિદ્યાના સઘળા ગ્રંથો સંસ્કૃતમાંજ લખેલા છે.

क હિંદુઓની પ્રાચીન સ્થિતિ માલમ પડે.

ड ભાષાશાસ્ત્ર શીખનારને તો અવશ્યનાંછે.

૩. મુકાબલો.

अ જો એમાંથી એકજ ભણાઇ શકે એમ હોય તો ઇંગ્રેજી ભણવી, કેમકે એથી સંસારી ફાયદો વધારે થાય એટલુંજ નહિ પણ આપણા દેશમાં જે વિદ્યાકળાની ખામીછે તે સંસ્કૃત ભણ્યાથી પૂરી પડે નહિ.

ब જો એ એમાંથી એકે પૂરી ભણાઈ શકાતી ન હોય. તો તો સંસ્કૃત ભણવી, કેમકે. તર્જુમો સમજવા જેટલું ઇંગ્રેજી નહિ આવડે ત્યાં સુધી જ્ઞાનમાં કાંઈ વધારો કરી શકાશે નહિ, અને સંસ્કૃત તો થોડું પણ આવડતું હશે તો તેથી દેશી ભાષાનું જ્ઞાન સારૂં થશે.

क સારૂં તો એજછે કે ગુજરાતીની સાથે એ બંને ભાષા ભણવી. એમ કર્યા વિના કોઇને વિદ્વાન કહી શકાય નહિ.

---

૧૯. ઇંગ્રેજી રાજના ફાયદા.

૧. દેશમાં શાંતિ સ્થાપન કરીછે.

अ ઇંગ્રેજોનું રાજ થયું તે વેળા દેશમાં કેવી અવ્યવસ્થા ચાલતી હતી તેનું ટુંકામાં વર્ણન.

ब હાલ કેવી શાંતિ આખા ભરતખંડમાં ચાલેછે તેનું કાંઇક ટુંકામાં વર્ણન.

क આવી શાંતિ આ દેશમાં પહેલાં કોઈ વેળાપણ નહોતી.

૨. દેશનો બંદોબસ્ત:—

अ ગુનેહગારોને અચૂક શિક્ષા થાયછે, ને સઘળાને નિષ્પક્ષપાતપણે ઇનસાફ મળેછે. તેથી ગુનાઓ બહુજ ઓછા થઇ ગયા છે.

આજથી સો વર્ષ ઉપર માણસોનાં જાનમાલ કેવી દ-

દેશતમાં રહેતાં હતાં અને હાલ માણસો કેવી નિરાંતે મર્જી માં આવે ત્યાં ફરી હરી શકેછે તેનું કાંઇક વિગતવાર વર્ણન.

क કોઇપણ ખાતામાં અંધેર ચાલી શકતું નથી. મુગલાઇ, ગાયકવાડી વગેરે શબ્દોજ અમલ કેવી સ્થિતિ હતી તે બતાવેછે.

૩. શાંતિ અને સારાબંદોબસ્તથી ઉદ્યમ તથા વેપારનો વધારો.

૪. આ જમાનાના સૌથી સુધરેલા લોકનો આપણે સમાગમ થવાથી વિદ્યાકળાની બાબતમાં ફાયદો. આગગાડી, તાર, નેહેરો, ટપાલખાતું, વાહાણો, આગબોટો, વગેરેનો લાભ તો સઘળાનેજ મળેછે.

૫. ઈંગ્રેજ સરકારની માફક કોઇએ પણ કેળવણીખાતું કાઢ્યું નહોતું. એના બેહદ ફાયદા, સુધારાનો ઉદય, અને દેશના જિર્ણોદ્ધારની કાંઇક આશા.

૬. પૂર્વપક્ષ, તેનું સમાધાન, અને છેવટ.

अ મોટા ઓધાઓ દેશીને મળતા નથી, દોલત પરદેશ જાય છે, હિંદુસ્તાનના લાભ ઉ. ર બરાબર લક્ષ અપાતું નથી, વગેરે હરકતો કેટલાક બતાવેછે તે કેટલેક દરજ્જે ખરી છે,પણ તેના કાયદેસર ઉપાયો ખંતથી કર્યા હોય, તો એ દુઃખ ઘણું કરીને ટળી શકે એવાં છે.

ब તેમ ન હોય, તોપણ અલાભના સામા લાભનો વિચાર કરવો જોઈએ. ખોટું દેશાભિમાન દેશદ્રોહની બરાબરછે. એ રાજ ન હોય તો ગામે ગામ પાછી મારામારી, ને કાપાકાપી ચાલી, વેપાર રોજગાર બંધ પડી જાય, અને સુધારાનું તો મૂળજ ઉખડી જાય.

क માટે આ રાજ સલામત રહે એમ આપણે ઇચ્છવું, અને તે આપ્યું છે માટે પરમેશ્વરનો પાડ માનવો. વેપાર કરવાને આવેલા પોતાની મર્જી વિરૂદ્ધ રાજા થઈ પડ્યા

એ થોડો ચમત્કાર છે ! એજ પરમેશ્વરનો અગમ એમ દર્શાવે છે. એ રાજ ભરતખંડના જિર્ણોદ્ધારને માટેજ ઇશ્વરે મોકલ્યું છે. માટે તે ઘણાકાળ રહો અને ભરતખંડ પાછો હતો તેવો થાઓ.

---

૧૭. ખાનગી વિદ્યાભ્યાસ.

૧. વ્યાખ્યા અને તે કરવાની જરૂર.

अ આ સંસારમાં જેટલા જ્ઞાનની જરૂર છે તે બધું નિશાળ કે શાળામાં કદી આપી શકાય નહિ. જ્ઞાન પોતાની મેળે મેળવવાને શક્તિમાન કરવી એજ શાળાની કેળવણીનો હેતુ છે.

ब શાળાની કેળવણીથી કોઇપણ પંડિત થયો નથી. તે બધા ખાનગી અભ્યાસથીજ ખબરદાર થયા હતા.

क નિશાળમાં થોડું ભણેલા પણ પાછળથી ખાનગી અભ્યાસ કરવાથી મોટા નામાંકિત થઇ ગયા છે તેના દાખલા.

૨. એ અભ્યાસ કરવાની રીત.

अ પાંચ મિનિટ પણ નકામી જવા દેવી નહિ. એને નિશાળીઆની પેઠે સામટો વખત કદી મળવાનોજ નથી, તેથી વચગાળે વચગાળે જે ફુરસદ મળે તેનો ઉપયોગ કરતાં શીખવું જોઇએ. એટલા થોડાં વખતમાં શું થાય એમ કદી એણે સમજવું નહિ.

ब સંસારી કામોનું તથા વાંચવા લખવાનું તેણે વખત પત્રક કરવું, અને તે પ્રમાણે ચાલવાની મહેનત કરવી. જરૂર પડે તો દરરોજને માટે જૂદું જૂદું કરવું.

क પોતાને જે વિષયો બહુ ગમતા હોય અથવા પોતાના ધંધામાં આગળ ખપ લાગે એવા હોય તેનો અભ્યાસ કરવો. કયા ગ્રંથો વાંચવા તેને માટે કોઈ ડાહ્યા વિદ્વાનની સલાહ લેવી.

ड જે વાંચવું તે સમજીને વાંચવું, તેની નોંધ કાઢતા

રહેવું, અને પોતાની જાતે તે વિષે વિચાર કરવો.

ड પોતા કરતાં વધારે ભણેલાની સોબત રાખવી, અને આળસુ તથા વિલાસી માણસોથી તો દૂરજ રહેવું.

૩. છેવટ.

अ હરકતો નડશે, ધાર્યા પ્રમાણે હમેશાં નહિ વંચાય, તોપણ કંટાળી જવું નહિ, દરરોજ થોડોથોડો ઉદ્યોગ જારીજ રાખવો.

ब "કાંકરેકાંકરે પાળ બંધાય" છે એ કદી ભૂલવું નહિ.

---

૧૮ જ્ઞાતિભેદ.

૧. મૂળ જ્ઞાતિઓ કર્મ ઉપરથી બંધાએલી છે, જન્મ ઉપરથી નહિ.

अ તેના દાખલા તથા પ્રમાણ.

ब જ્ઞાતિ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ.

૨. જુદી જુદી કેળવણીના, બુદ્ધિના, સ્થિતિના, તથા ધંધાના લોકો પોતાનાજ વર્ગ સાથે ઘણો સંબંધ રાખે એ સ્વાભાવિક છે. તેના દાખલા.

૩. ઉંચ લોક પોતાના આચાર વિચાર સંભાળી રાખવાને માટે નીચ સાથે થોડો વ્યવહાર રાખે એ પણ સ્વભાવિક છે, પરંતુ હાલ તો આપણામાં જ્ઞાતિભેદ એવી રીતનો ચાલેછે કે ઊંચ નીચ એક બીજાના હમેશના સાથીઓ થાય તો કાંઈપણ હરકત નહિ. કોઇના હાથનું ખાવા પીવાથી વટલાય એ વિચારજ ગાંડો છે—સોબત કરવાથી તો આચાર વિચાર બગડે ખરા. અસલ હિંદુસ્તાનમાં એવો જ્ઞાતિભેદ નહોતો.

૪. હાલ આપણામાં જે જ્ઞાતિભેદ ચાલેછે તે તો અસ્વાભાવિક, ગાંડો અને બહુજ નુકસાન કર્તા છે-એનું ધોરણ કેવળ જન્મ ઉપરજ છે, કર્મ ઉપર નથી.

૫. જન્મ પ્રમાણે જ્ઞાતિભેદ રાખવાના ગેરફાયદા.

अ ઊંચ માણસોને ખરેખરા નીચ, પણ કહેવાતા ઊંચની સાથે બધો સંબંધ રાખવો પડેછે; અને જે ખરેખરા ઊંચછે પણ કહેવામાં નીચ છે તેનાથી દૂર રહેવું પડે છે. તેથી થતી ખરાબી દાખલા સાથે.

ब પ્રત્યેક માણસની સ્વાધિનતા ઓછી થાયછે અને ઘટતા સુધારા કોઇથી થઈ શકતા નથી. સ્વભાવિક જાતિભેદ હોય તો એમ થાય નહિ. પણ હાલ તો સઘળી નાતોમાં ઘણા જણ મૂર્ખને નીચ બુદ્ધિના હોય છે. તેથી તેઓ સુધારાના કે દેશહિતના સઘળા કાર્યમાં શત્રુની પેઠે નડે છે.

क જાુદી જાુદી જાતો હોવાથી લોકમાં પરસ્પર વૈર વધેછે, નજર ટુંકી થઈ જાય છે, અને દેશાભિમાનનો લાંબો વિચાર કોઈનામાં આવતોજ નથી.

ड માણસો પોતાની બુદ્ધિને અનુસરતો ધંધો કરતાં આંચકો ખાયછે, અને તેથી કોઇનું કામ સારૂં થતું નથી. દાખલા.

૬. ઉપસંહાર તથા યોગ્ય બોધ.

---

૧૯. વર્ષાઋતુ.

૧. વરસાદ આવવા માંડ્યા પહેલાનો દેખાવ, ઘામ, પવનનું ફરવું, વાદળાનું આવવું, વગેરે.

૨. ઝાપટું, વીજળી, ગડગડાટ, મેઘધનુષ્ય, અંધકાર, સરવડાં, હેલી.

૩. વરસાદની કુદરત ઉપર અસરઃ—

अ નદી સરોવરોનાં પૂર.

ब વનસ્પતિનું પુશ્કળ ઉગવું.

क પ્રાણી માત્રને આનંદ.

૨૦. વરસાદ અને તેનાં કારણો.

૧. જૂદા જૂદા દેશમાં કેવી રીતનો વરસાદ થાય છે તે.
 अ વૃષ્ટિપ્રદેશોનું વર્ણન.
 ब વૃષ્ટિ કેટલી, ક્યારે, કેવી રીતે થાયછે વગેરે.
૨. મોસમના વરસાદની વિશેષ હકીકત.
૩. વરસાદનાં સામાન્ય કારણો સમજાવવાં.
૪. જૂદી જૂદી જાતની વૃષ્ટિ થાયછે તેનાં વિશેષ કારણો. હિંદુસ્તાનમાં નિયમિત વખતે વરસાદ આવેછે એ વાત તો વિસ્તારથી સમજાવવી.
૫. છેવટ.
 अ વરસાદથી થતા ફાયદાઓ.
 ब પરમેશ્વરનું અગાધ ડહાપણ–વાદળાં એ કેવો ઉદકવાહી યંત્ર છે !

---

૨૧ વિદ્યા.

૧. ઉત્પત્તિ તથા વ્યાખ્યા. મનુષ્યજાતે આજ પર્યંત જે જ્ઞાનનો સંગ્રહ કર્યો છે તેને વિદ્યા કહેછે. આ વાત કાંઇક વિસ્તારથી સમજાવવી. જેમ જેમ જમાના જાય છે તેમ તેમ દુનિયાનું ડહાપણ વધતું જાયછે.
૨. વિદ્યાનાં ફાયદા.
 अ જ્ઞાન એ એક મોટી શક્તિ છે. એ કાંઇક વિસ્તારથી સમજાવવું.
 ब. વિદ્યાભ્યાસથી મનની શક્તિઓને કસરત મળે છે, અને તેથી આ લોક તથા પરલોક સંબંધીનાં સઘળાં કામ કરવાને માણસ વધારે શક્તિમાન થાયછે.
 क વિદ્યાથી ઊંચા પ્રકારનો આનંદ મળેછે. વિનોદને અર્થે વિદ્વાનને તુચ્છ વસ્તુ કે તુચ્છ માણસોની સોબત કરવાની જરૂર પડતી નથી. વિદ્યાનંદ એ સર્વોપરી આ-

નંદ છે, પણ બધા માણસ તેને પાત્ર હોતા નથી.

ड વિદ્વાન માણસ જે કામમાં પડે તે સારૂં કરે. ભણવું એ નોકરીને માટે છે એમ સમજવું એ ખોટું છે. તેથી થતા હાલ ગેરફાયદા. ભણીને જ્યારે માણસો જૂદે જૂદે ધંધે લાગશે ત્યારેજ આપણા દેશની આબાદી થશે.

૩. ઉપસંહાર તથા છેવટ.

अ યથાશક્તિ બધાએ ભણવું જોઇએ.

ब નિશાળ છોડી કે ભણી રહ્યા એમ સમજવું નહિ, ખાનગી અભ્યાસ થોડો ઘણો કર્યાજ કરવો.

क વિદ્યાથી દરેક માણસની ચડતી થાયછેજ, તોપણ યાદ રાખવું કે પૈસો મેળવવો એજ ભણવાનો હેતુ નથી. એથી સઘળાં સુખ મળેછે. માટે સદાચરણે ચાલી દેશની સેવા બજાવવી, પોતાનું ભણ્યું સફળ કરવું.

---

૨૨. "જ્ઞાન એ એક શક્તિ છે."

૧. આ લાર્ડ બેકનનું એક સૂત્ર છે અને તેમાં ઘણો અર્થ સમાએલો છે.

૨. જ્ઞાન શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા અર્થ. કોઈપણ પદાર્થ વિષે કાંઈપણ જાણવું તેનું નામ જ્ઞાન.

૩. કાંઈપણ સુખ પ્રાપ્ત કરવાને જ્ઞાન અને ઉદ્યોગ બંનેની જરૂર પડેછે.

अ એના દાખલા.

ब જ્ઞાનમાં જેમ વધારો થતો જાયછે, તેમ માણસના સુખ તથા વૈભવમાં વધારો થતો જાય છે. દાખલા.

क જ્ઞાનનો કાંઈ પાર નથી. તેથી જ્ઞાન જેમ સામાન્ય હોય તેમ વધારે સારૂ. ત્યારે તે વિદ્યા કહેવાય છે. વિશેષ જ્ઞાન પણ જરૂરનું છે.

ड જંગલી અને સુધરેલી હાલતનો મુકાબલો કરતાં માલ- મ પડશે કે જ્ઞાનથી માણસના સુખમાં કેટલો ફેર પડે છે. જ્ઞાને જગતનો દેખાવજ બદલી નાંખ્યો છે.

૪. ઉપસંહાર, ને બોધ.

अ સામાન્ય કે વિશેષ જ્ઞાન મેળવતાજ રહેવું જોઇએ.

ब તેનો તે વખતે કાંઇ ઉપયોગ ન જણાય, તો પણ આ- ખરે ફાયદોજ થાય. જ્ઞાનવિના તો માણસ પશુ જેવા છે.

---

૨૩. ભરતખંડ પરતંત્રતામાં પડયો તેનાં કારણો.

૧. દુનીઆમાં ઘણાખરા દેશો સ્વતંત્ર છે. એક ભરત- ખંડજ હજાર વર્ષ થયાં પરતંત્ર છે, તો એનાં કારણો તપાસ કરવા યોગ્ય છે.

૨. મુસલમાનોના હુમલા થવા લાગ્યા તે વેળાએ હિંદુસ્તા- નના રાજ્યોની સ્થિતિ કેવી હતી તેનું વર્ણન.

अ દેશ મોટો અને રાજ ઘણાં. ચક્રવર્ત્તિ રાજા ભરતખંડમાં કોઈ વેળા થતા, તોપણ આખા દેશના ઘણા કડકા પડી ગએલાજ હમેશાં રહેતા. તેઓમાં સ્વભાવિકપણેજ ઘણી વખત તો અદેખાઇ ને કુસંપ ચાલતો.

ब એ નાનાં નાનાં રાજ્યો માંહો માંહે લડી નબળાં પડી ગયાં હતાં. પરદેશીના હુમલા વખત પણ જોઇએ તેવો સંપ કરી શક્યા નહિ. દાખલા.

क રાજાઓ આપઅખ્તિઆરી, એસારામમાં ગરક, ને મ- હા જુલમગાર હોવાથી લોકોની પ્રીતિ તેમના ઉપર હતી નહિ.

૩. ધર્મ નીતિ, વિદ્યા, વગેરે સઘળી બાબતોમાં આ વેળા દેશની પડતીજ હતી, અને તેના પરિણામમાંજ તે મુસ- લમાનને હાથ ગયો. સ્વતંત્રતાની સમજ જતી રહી હતી. તેનાં કારણો.

अ ફળદ્રુપ દેશ ને સારા વેપારને લીધે લોકો શ્રીમંત થઈ ગયા હતા, અને તેથી વૈભવ તથા આળસનું જોર બહુ વધી પડ્યું હતું.

ब જ્ઞાતિભેદને લીધે રજપૂત સિવાયના બીજા લેકોએ તો લડવાનું કામજ છોડી દીધું હતું. તેથી તેઓ યુદ્ધકળામાં કેવળ અજ્ઞાન અને અલડાયક થઈ ગયા હતા.

क જૈનમાર્ગને લીધે યુદ્ધ કરવામાં પાપ છે અને વેપાર કરવો એજ ઉત્તમ, એવી ઊંધી સમજ ઘણા લોકોની થઈ ગઈ હતી.

ड જ્ઞાતિભેદ તથા જુદા જુદા પંથોના કારણથી "આ આપણો દેશ ને આપણે સઘળા ભાઈઓ છઈએ" એવું કોઈના પણ સમજવામાં આવતું નહિ. માંહો માંહે વેર, ને અદેખાઈ.

इ જે રાજા થાય તે ખરો એમ રજપૂતો સિવાય બીજી વ-ણના લોક સમજતા. તેમણે કોઈપણ વેળા હથી-આર બાંધીને પોતાના રાજનું રક્ષણ કર્યું હોય એમ ઈ-તિહાસ ઉપરથી જણાતું નથી. 'વાલંટિયર' થવાની (વગર પગારે ખુશીથી દેશને ખાતર લડવા જવાની) આપણા દેશમાં રીતજ નહોતી. યુરોપમાં એ બાબત કે-વો ચાલ છે?

फ રજપૂતો પણ નીમકહલાલીમાં સમજતા તેટલું દેશભ-ક્તિ કે રાજભક્તિમાં પણ સમજતા નહિ. એજ કારણથી રજપૂતો જલદી પાદશાહી નોકરીમાં રહ્યા, અને તેની ત-રફથી પોતાના જાત ભાઈઓના સામા લડવા જતાં જ-રા પણ આચકો ખાધો નહિ.

૮. દેશભક્તિ, શૌર્ય, સંપ, ઉદ્યોગ, ખંત, અસ્વાર્થીપણું વગેરે સદ્‌ગુણો હોય ત્યાં સુધીજ કોઈ પ્રજા સ્વતંત્ર રહી

શકેછે. આપણામાંથી તે જતાં રહેવાથી આપણે પર-તંત્રતાને પાત્રજ થઈ રહ્યા હતા. મુસલમાનો તો માત્ર-નિમિત્ત રૂપ હતા. મરેઠાઓએ સ્વતંત્ર રાજ સ્થાપવાને મહેનત કરી, પણ ઉપર કહેલા દુર્ગુણ તથા અજ્ઞાનને લીધે શક્તિમાન થયા નહિ. એનો કાંઈક વિગતવાર હેવાલ.

૫. ઉપસંહાર તથા બોધ. માટે હાલ સ્વતંત્રતાનો વિચાર આઘો મૂકી ઉપર કહેલા ઊંચા સદ્ગુણો પાછા દેશીઓમાં આણવા તરફજ આપણે મેહેનત કરવી જોઇએ.

---

૨૪. દેશી કારીગરી.

૧. હિંદુસ્તાનમાં પહેલાં કેવી કારીગરીઓ તથા દોલત હતી તેનું વર્ણન.

૨. હાલ કારીગરોની તથા દેશની સ્થિતિ.

૩. તેનાં કારણો:—

अ આપણામાં વિદ્યાકળાનો સુધારો બંધ પડ્યો.

ब યૂરોપની કારીગરોમાં સુધારો, વરાળયંત્રની મદદ, એ લોકની મહેનત, ખંત, સાહસ, તથા ચતુરાઈ.

क સુધારાની સામા આપણે ટકી શક્યા નહિ, એ સ્વાભાવિકજ છે. સોંઘો ને સારો માલ હોય તેજ ખપે.

ड આપણા કારીગરોમાં આળસ, અજ્ઞાન, અદેખાઈ તથા નિર્ધનતા વધી પડવાથી, હતી તે પણ વિદ્યાકળાઓ ઓછી થઈ ગઈ.

૪. દેશી કારીગરી સુધારવાનો એજ રસ્તો છે કે સુધરેલાં ઓજારો, યંત્રો, તથા રીતિઓ દેશમાં દાખલ થાય એમ કરવું. તેના ઉપાય.

अ કારીગરોને, વિદ્વાનોને, તથા મૂડીવાળાઓને જગાડવા.

ब હુનરી વિદ્યા વધે તેમ કરવું. હુનરી ગ્રંથો, પ્રયોગ યુક્ત ભાષણ, યુરોપમાં કેટલાકને હુનર શીખવા મોકલવા, તે-

મની પાસે નવા હુનરની શાળાઓ કઢાવવી, વગેરે.

क પરદેશી માલ ઉપરનો મોહ ઓછો કરાવવો.

ड વિલાયતી હુનરથી માલ કેવો સોંઘો પડી શકે છે તેનો વિગતવાર હિસાબ મૂડીવાળાઓના જાણવામાં આવે એમ કરવું.

इ અમીરોએ કે ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોએ બીજાને દાખલો આપવા પોતેજ થોડાં હુનરી કારખાનાં કાઢવાં કે વેપારીઓની ખાત્રી થાયછે કે એ બની શકે એવું છે અને એમાં ફાયદો મળે એમ છે. એવી ખાત્રી વિના કોઈ વેપારી પોતાના પૈસા બગાડશે નહિ.

૫. ઉપસંહાર. કારીગરોની સ્થિતિ સુધારવાની ખરેખરી જરૂરછે, પણ અર્થવિજ્ઞાના નિયમો વિરૂદ્ધ બોલવા ચાલવાથી કાંઈ વળવાનું નથી. કારીગરી સુધારવી નહિ. ને બીજાનો વાંક કાઢવો, એ કેવળ મૂર્ખાઈ છે. જે રસ્તે પડ્યા તેજ રસ્તે પાછા ચડી શકીશું. માટે એ તરફ સઘળા દેશીઓએ ગંભિરાઇથી પોતાનું ચિત્ત લગાડવું એ તેમની આ સમે મોટી ફરજ છે.

---

૨૫. ધર્મદાન કરવાની રીતો.

૧. ધર્મદાનનો અર્થ અને તેની કાંઇક પ્રશંસા.

अ "દયા ધર્મકો મૂલ હૈ."

ब દયા એ ઇશ્વરી ગુણછે અને એની બરાબરીનો કોઇપણ સદ્ગુણ નથી.

क પણ ધર્મદાન પરમાર્થ ભાવે, સકમાઇમાંથી, વિચાર રાખીને, તથા સત્પાત્રને કર્યાં હોય તોજ તેનું પુણ્ય છે. નહિ તો ઉલટું પાપ થાય છે.

૨ પરમાર્થ ભાવના દાન વિષે સમજ.

अ. જેની પાસેથી કાંઈ બદલામાં મળ્યું હોય અથવા મળ-

વાની આશા રાખતા હોઈએ તેને કાંઈપણ આપવું એ ધર્મદાન કહેવાય નહિ. દાખલા.

व આબરૂને સારૂ કાંઈ કરવું તે કીર્તિદાન કહેવાય, ધર્મ-દાન નહિ. એના દાખલા, તથા તેની બરાબર સમજ.

૩. સકમાઈમાંથી ધર્મદાન કરવાં.

अ અધર્મની કમાઈ કરી તેમાંથી ધર્મદાન કરવાં એના જેવું બીજુ પાપ નથી, કેમકે એ ધણી ઇશ્વરને પણ ઠગવા માગે છે. એ કરતાં સુમાર્ગે રહી કમાવું, અને ન બની શકે તો ધર્મદાન ન કરવાં એ વધારે સારૂં છે "એરણની ચોરી ને સોયનું દાન" કદી ન કરવું.

ब દેવાદારને રડાવી ધર્મમાં પૈસા ખરચવા એ પણ એવુંજ નઠારૂં છે.

क કુટુંબાદિકનું પાલન કરવું જોઇએ તે ન કરવું ને ધર્માત્મા થઈ ફરવું એ પણ વાજબી નથી.

ड કોઇનો પણ હક ખરાબ કર્યા વિના જે દાન કરી શકાય તેજ સકમાઇનુંજ દાન છે એમ સમજવું.

૪. જે કર્યાથી ઘણાં માણસને ઘણામાં ઘણું સુખ મળે તેને વિચારયુક્ત દાન કહીએ. જેમકે ગરીબોને સારૂ દવાખાનાં, નિશાળો, ઉદ્યોગસ્થળો, ધર્મશાળાઓ, કૂવા, તળાવો, પૂલ, વગેરે, એ દાન શા માટે સારાં છે તે વિસ્તારથી સમજાવવું.

૫. પાત્રતાનો વિચાર.

अ આળસ અથવા દુર્ગુણને કદી પણ ઉત્તેજન આપવું નહિ.

ब જનહિતના કામમાંજ સદા રોકાએલા માણસોને એટલે ધર્મનીતિ વગેરેનો બોધ કરનારને આપવું તે ઉત્તમ-દાન કહેવાય છે. પરંતુ એ માણસો વેષધારી નહિ, પણ

ખરૂં જનહિત કરનારા હોય, તોજ તેને આપવામાં પુન્ય છે. નહિતો આળસ તથા દુર્ગુણને ઉત્તેજન મળે.

૬. ભીખારીઓ હાલ કેટલા વધી ગયા છે, તેઓ કેવા કેવા વેશ ધારણ કરેછે, અને તેથી દેશને કેટલું નુકસાન થાય છે તેનું વર્ણન.

૭. ઉપસંહાર તથા બોધ. જો સમજીને પરમાર્થે દાવે કરવામાં આવે તો ધર્મદાનના જેવું કાંઈ નથી. સઘળાએ યથાશક્તિ કરવુંજ જોઈએ. એથી પરમેશ્વર રાજી થાયછે, અને દાન કરનારને સ્વર્ગમાં અખંડ સુખ મળે છે.

---

૨૯. જિવદયા.

૧. જિવદયા એ માણસનો મોટો ધર્મ છે. એનો અર્થ.

૨. કોઈ પણ પ્રાણીને નકામું દુખ દેવું એ મોટું પાપ છે. પરમેશ્વરે દરેક પ્રાણીની રચના કેવી ચતુરાઇથી કરીછે. તેનાં દાખલા. એ ઉપરથી સાબીત થાયછે કે પરમેશ્વરે પ્રાણીઓના રક્ષણ તથા સુખને માટે માણસ જેટલીજ ફિકર રાખી છે; માટે જે અન્ય માણસ પ્રાણીઓને નકામું દુખ દેછે તે પરમેશ્વની ધારણા વિરૂદ્ધ ચાલી મહા અપરાધી ઠરેછે.

૩. માણસને પરમેશ્વરે બીજા પ્રાણીઓથી શ્રેષ્ટ બનાવ્યુંછે માટે તે અધિકારનો એ ખોટો ઉપયોગ કરે એ બહુ નીચ અને કૃતઘ્ની કહેવાય.

અ અબળ ઉપર દયા રાખવી એજ સબળની શોભા છે.

વ જો પ્રાણીઓને હલકાં જાણી આપણે તેમના સુખ દુઃખ ને તુચ્છ સમજતા હોઇએ, તો જાણવું કે પરમેશ્વરની આગળ આપણે એથી પણ વધારે તુચ્છ છઇએ, જો આપણને તુચ્છ સમજી પરમેશ્વર આપણી ઉપર દયા

ન રાખે તો શો વલેહ થાય ! બીજા જિવને દુઃખ દેનારો માણસ શું મોં લઇને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરી શકે!

क પ્રાણીઓને દુઃખ દેવું એ નિર્દય સ્વભાવની નિશાની છે. "માખી મારે તે માણસ પણ મારે" એ કહેવત ભૂલવી નહિ.

ड આત્મરક્ષણને માટે બીજા પ્રાણીઓને મારવા પડે તો મારવા એતો વાજબીજ છે, પરંતુ એવે પ્રસંગે પણ તેમને રીબાવી રીબાવીને નકામું દુઃખ દેવું નહિ.

૪. નાદાન લોકો પ્રાણીઓને કેવાં દુઃખ દેછે તેનું વરણન.

अ રમતગમતમાં મૂગાં પ્રાણીઓને દુઃખ દેવું.

ब પાળેલાં જનાવરોને ભૂખે મારવાં, ગજા ઉપરાંત કામ કરાવવું, વગેરેના દાખલા.

૫. ઉપસંહાર તથા બોધ.

---

૨૭. ઇંગ્રેજ લોકની ચડતી.

૧. ઇંગ્રેજોની પ્રાચિન તથા અર્વાચિન સ્થિતિનું કાંઇક વર્ણન.

૨. ઇંગ્રેજો કયા ગુણને લીધે આટલા સુધર્યા? એમાંના થોડાક ગુણ દાખલા સાથે. આપણા દેશના લોકો જોડે એ બાબત મુકાબલો કરતા જવું.

अ સુધારાની ઇચ્છા, પ્રશ્નકપણું.

ब સ્વાભિમાન, એટલે, પોતાનાજ બળવડે વધવાની ઇચ્છા.

क દેશાભિમાન, સાર્વજનિક વૃત્તિ.

ड ઉદ્યોગ, ખંત, સાહસ, સંપ, ને સુધાપણું.

૩. સુધારાને ઉત્તેજન મળે એવા કાયદા તથા ધારા. દાખલા તથા આપણા દેશ સાથે મુકાબલો.

૪. ઉપર સંહાર, ને બોધ. ઉંચા સદ્ગુણ વિનાં કોઈ પ્રજા બળવાન થતી નથી.

૨૮. ઈંગ્રેજી રાજ.

૧. હિંદુસ્તાનમાં ઈંગ્રેજોનું રાજ શી રીતે આવ્યું તેનો બહુજ ટુંકો ઈતિહાસ.

अ ઈસ્ટ ઈંડિયા કંપની વ્યાપારને માટે આવી.

ब રક્ષણને માટે લશ્કર રાખવું પડ્યું અને તેનું બળ જોઈ નબળા થઈ ગએલા કુસંપી રાજાઓ મદદે બોલાવવા લાગ્યા.

क એનો પરિણામ એ થયો કે કેટલેક કાળે (પોતાની મરજી ઉપરાંત પણ) ઈંગ્રેજો હિંદુસ્તાનમાં સર્વોપરી થઈ ગયા.

ड પેશવાની હાર, અને ઈંગ્રેજોનું ચક્રવર્તિપણું.

इ રાણીસાહિબે ખૂદ પોતાના હાથમાં રાજ લીધું તે બાબત.

૨. ઈંગ્રેજી રાજના ફાયદા.

अ સેંકડો વર્ષથી ચાલી આવતી અંધાધુંધી જઈ અજાએબ જેવી શાંતિ થઈછે, ઈંગ્રેજોનું રાજ થયું તે પહેલાં કેવી મારામારી હિંદુસ્તાનમાં મચી રહી હતી તેનું કાંઈક વર્ણન.

ब મુલકનો બંદોબસ્ત, લૂટ, ચોરી, વગેરે ગુનાઓ કેટલા બધા ઓછા થઈ ગયાછે ?

क અદલ ઈનસાફ, દાખલા ને પાછલા વખતના ઈનસાફની સાથે મુકાબલો.

ड શાંતિ, બંદોબસ્ત, અને અદલ ઈનસાફના કારણથી વેપાર રોજગારનો વધારો. પરદેશ ખાતે કેટલો માલ ચડેછે, કેટલો આવે છે; તેમજ દેશમાં એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે કેટલો માલ જા આવ કરેછે તેનું વર્ણનદાખલા સાથે.

इ સડકો, આગગાડી, તાર, વગેરે વેપારને વધારનારાં સા-

ધનો તર્ફ એ સરકાર ખાસ ધ્યાન આપેછે. એથી વે.
પાર કેટલો વધ્યો છે તે પણ દાખલાસાથે બતાવવું.

क કોઈપિણ પાછલા રાજાએ વિદ્યાદાન આપવા હાલના જે-
વું કેળવણી ખાતું કાઢ્યું નહોતું.

ग હાલ એ રાજને યોગે આપણને દુનિયામાં સૌથી સુધ-
રેલી એક પ્રજાનો સમાગમ થયોછે, અને તે વડે વિદ્યા,
કળા, રીતભાતમાં સુધારો થઈ આપણા દેશનો જિર્ણો-
દ્ધાર થવાની આશા બંધાવા લાગી છે.

૩. પૂર્વપક્ષ અને તેનું સમાધાન.

अ કારીગરોની સ્થિતિ દયામણી થઈ ગઈ છે ખરી, પણ
તેનું કારણ કાંઈ ઈંગ્રેજ રાજ નથી, એતો યુરોપની સુ-
ધરેલી હુનરકળાનું પરિણામ છે, અને એનો ઉપાય
એજછે કે આપણે આપણી હુનરકળાઓ સુધારવી
જોઇએ. ઈરાન, ચીન, વગેરે દેશોમાં ઈંગ્રેજી-રાજ નથી
તોપણ ત્યાં વિલાયતી માલ ધમધોકારે ખપેછે, અને દે-
શી કારીગરીઓ તૂટી પડવા આવી છે,

ब પૈસો વિલાત ખેંચાઈ જાયછે એ બોલવું ખરૂં નથી.
હિંદુસ્તાનમાં વિલાતના વેપારથી નાણું જાયછે તે કર-
તાં વધારે આવેછે. નોકરી બદલ ઈંગ્રેજો જે પૈસા વિ-
લાત લઈ જાય તે જવા ખાતે ખરા, પણ તેઓ દેશના
સંરક્ષણને માટે જે અમૂલ્ય સેવા બજાવે છે તે તર્ફ જો-
તાં તે કાંઇ નથી.

क દેશીઓને ઉંચા દરજ્જાની નોકરીઓ હાલ છૂટથી મળતી
નથી એ વાત ખરી, પણ દેશીઓ તે કામને માટે જેમ
જેમ લાયક થતા જશે અને પોતાના હક કાયદાની રી-
તે ખંતથી માગતાં શીખશે તેમ તેમ તે વધારે મળતી
જશે એમ આશા રાખીશકાય છે.

ड દેશાભિમાન પરદેશી રાજથી દુખાય, પણ તેણે સમજની હદમાં રહેવું ઘટે છે. હાલ દેશીઓ પોતાની મેળે રાજ કરવાને શકિતમાન નથીજ. ઈશ્વર ન કરે પણ કદાપિ ઇંગ્રેજી રાજ હાલ જતું રહે, તો હિંદુસ્તાનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વઢાવઢી, મારામારી, ને લૂટફાટજ ચાલે, અને હાલ જે સુધારાનો કાંઇક ઉદય થવા આવ્યોછે તે પાછો એકદમ લય થઈ જાય. આગગાડી, તાર, નૌકા લશ્કરી કવાયત, મોટી મોટી વિદ્યાશાળાઓ, બંદોબસ્ત, ઈનસાફ, તથા પરદેશીઓના હુમલાથી દેશનું રક્ષણ થાયછે તેમાંનું તે વેળા કાંઈપણ જોવામાં ન આવે, અને ઇંગ્રેજો આવ્યા તે વેળા આ દેશની જેવી ખરાબ અવસ્થા હતી તેથી પણ વધારે ખરાબીમાં આપણે આવી પડીએ.

૪. ઉપસંહાર તથા બોધ.

अ ઇંગ્રેજી રાજના કાંઈક ગેરફાયદા હશે પણ ફાયદાના મુકાબલામાં તે કાંઈજ નથી.

ब સારૂં દેશી રાજ થવું અશક્ય છે.

क એ રાજ કેવી રીતે થયું તે જોતાંજ એમાં ઈશ્વરી બેલ ખુલ્લો માલમ પડે છે. થોડી અવધડોને માટે ભારે સુખની અવગણના કરવી એના જેવી બીજી કાંઈ મૂર્ખાઈ નથી. માટે આપણને હાલ જે પરમેશ્વરે સારૂં રાજ આપ્યું છે તેને માટે તેનો ઉપકાર માનવો, અને શુદ્ધ અંત:કરણથી રાજભક્તિ રાખવી. સદ્ગુણી માણસો કદી પણ રાજભક્તિનો ત્યાગ કરતા નથી.

---

૨૯. રાજભકિત.

૧. ઈશ્વરે જે રાજ આપ્યું હોય તેને તાબે રહી સદા તે ઉપર મમતા રાખવી તેને રાજભક્તિ કહેછે.

૨. ગમે એવું રાજ હોય, તોપણ જો તેથી દેશની સ્વસ્થતા

જળવાતી હોય, તો તેના ગેરફાયદા કરતાં ફાયદા ઘણા છે એમ જાણવું.

अ જ્યારે દેશમાં લડાઈ ચાલે, ત્યારે હજારો માણસ કામ ધંધો મૂકી લડવામાં રોકાય, વેપાર રોજગાર બંધ પડે, અને વેપારથી ભેળી કરેલી દોલત થોડા વખતમાં લડાઈના વિનાશકારી કામમાં વપરાઈ જાય. દાખલા અથવા વર્ણન.

ब અવ્યવસ્થાને લીધે લઈ ચોર, લૂટારા, ને ચંડાળ લોકોનું ચડીવાગે, અને તેઓ દેશમાં બધાને ત્રાહે ત્રાહે પોકરાવે. દાખલા અથવા વર્ણન.

क માટે શાણા, સુખી, ને ભલા લોકો હમેશાં બંડ ફિસાદની વાતથી દૂર રહેછે, અને તેને ધિક્કારે છે. લુચ્ચા ને હરામખોર લોકોનેજ ફિતુરો ગમે, કેમકે તેમાં તેમનો લાભ રહેલો છે.

૩. રાજવ્યવસ્થામાં કાંઈ ખામી હોયછે, તો તે દૂર કરાવવા કાયદાને રસ્તે બહુ મથેછે. એ બાબત ઈંગ્લાંડ વગેરે યૂરોપના દેશોના ઇતિહાસમાંથી દાખલા આપવા. પ્રકૃતિક્ષોભ એ અપવાદ છે—આખરનો ઉપાયછે.—અને તેસમજુ પ્રજાઓ સેંકડો વર્ષે એકાદવારજ વાપરેછે.

૪. આપણે તો પરમેશ્વરે જે રાજ આપ્યું છે તેમાં ભાત ભાતનાં સુખ મળેછે, અને તેનો સોમો હિસ્સો પણ હાલ કોઈ દેશીરાજથી મળે એમ નથી. માટે એ રાજ પરદેશી છે તે છતાં ઉમળકાથો ચાહાવું અને તેનું ભલું થાય એમ અંત:કરણથી હરઘડી ઇચ્છવું, એમાંજ રાજભક્તિ કે ખરી દેશભક્તિ રહેલી છે.

---

૩૦. સ્વદેશમમતા.

૧. પોતાને દેશને ઉમળકાથી ચાહાવો, અને તેના લાભને

અર્થે તન મન ને ધનથી અહોનિશ કાળજી રાખવી એને દેશભક્તિ કહેછે. એનેજ કેટલાક લોક દેશાભિમાન કહેછે, પણ અભિમાન શબ્દથી ઘણા એ બાબત ખોટો વિચાર બાંધેછે. દેશભક્તિમાં અભિમાનનો કાંઈક અંશ રહેલોછે પણ તેમાં પ્રીતિનો ભાગ બહુ વધારે હોયછે. દેશની ખોટી બડાઈ કરવી, તેની ખામીઓને પણ વખાણવી, અને પરદેશી તથા તેમની રીતભાતોને વિનાકારણજ ભાંડવી એ ખરી સ્વદેશમમતા નથી, પણ ઉછાંછળી જુવાનીનું માત્ર પતરાજી ભર્યું મદોન્મત્તપણું છે.

૨. સ્વદેશમમતા એ સ્વાભાવિક, લાભકારક, ને મોટો સદ્ગુણ છે

અ બધા માણસને પોતાનો દેશ વહાલો લાગેછે. તેના દાખલા. પંડથી કુટુંબ, કુટુંબથી નાતજાત, પછી ગામ, ગામ પછી પ્રાંત, ને પ્રાંત પછી આખા દેશ ઉપર પ્રીતિ થાય છે. એ વેળા તે માત્ર સ્વાર્થ કે અભિમાન ટળીને મોટો સદ્ગુણ થઈ રહેછે. માટે નાતજાત કે ગામની હદમાંજ એ મમતાને રોકી રાખવી નહિ.

બ એમાંજ પોતાનો, પોતાના વંશજોનો, અને બધા દેશીભાઈઓનો સ્વાર્થ રહેલોછે. દેશનું ભૂંડું કરી પોતાનું ભલું તાકવું એ બહુજ ટૂંકી નજર ને નીચપણાનું કામછે. એ ગુણવડેજ દેશની ઉન્નતિ થાયછે. યૂરોપિયનોમાં એ ગુણ આપણા કરતાં બહુ વધારેછે. તેના દાખલા. મહા પાપીએ પણ દેશદ્રોહ કર્યો જણાયો નથી. એજ કારણથી તેઓ આટલા બળવાન થયાછે.

ક એ સદ્ગુણનું મહત્વ તથા પ્રશંસા. જ્યારે એ સંપૂર્ણ રીતે પ્રફુલ્લિત થાયછે ત્યારે તે દેશભક્તિ કહેવાયછે. દાખલા. એવા પુરૂષોનાં નામ દરેક દેશમાં ઉમળકાની સાથે હમેશાં પૂજાયછે.

૩. એ સદ્‌ગુણ આપણા લોકમાં હાલ બહુજ થોડો-નહિ જેવો છે. તેનાં કારણો.

अ જૂદી જૂદી નાતો ને પંથને લીધે આખા દેશનો વિચારજ જતો રહ્યોછે, અને માંહો માંહે અદેખાઈ તથા વેર વધ્યુંછે. એની કાંઈ વિગતવાર સમજુતી.

ब પડતીના વખતમાં ટુંકી બુદ્ધિનો સ્વાર્થ બહુ વધી પડેછે તેમ આપણને થયુંછે. સૌ પોત પોતાનો અને તે પણ તાત્કાલિક સ્વાર્થનોજ વિચાર કરેછે, પણ છેવટે એમ કરવાથી દેશની અને તે ભેળી નિશ્ચય આપણી ને આપણાં છોકરાંઓની કેટલી ખરાબી થાયછે તે તે-ઓની ટુંકી નજરથી કાંઇપણ દેખાતું નથી.

क હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ પાછલો બધો તપાસતાં માલમ પડશે કે આપણા દેશની રાજકિય વગેરે સઘળી પડતીનું કારણ એજછે કે લોકોમાં દેશભકિત રહી નહોતી.

૪. ઉપસંહાર તથા બોધ.

---

૩૧. વર્त्तમાનપત્રો.

૧. અર્થ (વ્યુત્પતિ સાથે). ચોપડી, ચોપાનીયાં, અને વર્त्त-માન પત્રોના વિષયો તથા લખાણમાં કેવો ભેદ છે તે સમજાવવું.

૨. વર્त्तમાનપત્રો વાંચવાના ફાયદા.

अ રોજ બનતીનવી નવી ખબરો જાણવાનું મન સઘળાને થાયછે. ગામના ચોરા તથા ચૌટાં. એ જીજ્ઞાસા પૂરી પાડવાનો ટુંકો ને સુધરેલો રસ્તો વર્त्तમાનપત્રો વાંચવાં એજ છે. ઇંગ્રેજ લોકોમાં એવી વાતની જેને ખબર ન હોય તે હલકો ગણાયછે. તેથી કુળવાન પુરૂષોને પોતાની મોટા-ઈ જાળવવાને સારૂજ કેટલોક વિદ્યાભ્યાસ કરવો તથા વર્त्तમાનપત્રો વાંચવાં પડેછે. એ લોક વાતચિત્તમાં વર્त्त-માનની વાતોજ ઘણુંકરીને કરેછે.

૩. વર્ત્તમાનપત્રો ખબરની સાથે તે ઉપર ટીકા ને સારા સારા વિચાર પણ આપેછે. વિદ્વત્તા, સમજ, સ્વતંત્રતા ને નિષ્પક્ષપાતપણું એ ચાર ગુણોની ઉપર વર્ત્તમાનપત્રોનું બળ આધાર રાખેછે.

૪. વર્ત્તમાનપત્રોની હાલ યૂરોપમાં સ્થિતિ.

કેટલાં ને કેવાં કેવાં નીકળેછે તેનું કાંઇક વર્ણન. તેનો ખર્ચ.

ख વર્ત્તમાનપત્રોની સત્તા. હાલ ઇંગ્લાંડમાં એને ચોથું રાજઅંગ કહેછે. મોટા મોટા રાજાઓ અને કારભારીઓ વર્ત્તમાનપત્રવાળા શો વિચાર આપેછે તે ધ્યાનથી જુએછે, અને ઘણુંકરીને તે પ્રમાણેજ વર્ત્તેછે. લંડનના ટાઇમ્સનું "ગર્જના કરનાર" એવું નામ પડ્યું છે, અને એમાં જો કોઈ કામની વિરૂદ્ધ વિચાર દર્શાવેલા હોયછે તો તે કામ કરવાને પ્રધાનની હિંમત ચાલતી નથી. પરદેશના રાજાઓ પણ એની કલમથી બીહેછે.

क યૂરોપમાં હાલ સાધારણ રીતજ એમ કહેવાયછે કે વર્ત્તમાનપત્રના જેવો બીજો કોઇ ગુરૂ નથી. એ વડે બધા લોક કેવી રીતે કેળવણી પામેછે તે સમજાવવું. એથી પ્રજામત બંધાયછે, કેળવાય છે, અને બળવાન થાય છે. જે દેશમાં પ્રજામત બળવાન હોયછે ત્યાં વર્ત્તમાનપત્ર ઘણી સત્તા ભોગવેછે.

૫. ગૂજરાતી વર્ત્તમાનપત્રોની સ્થિતિ. કયા કયા વર્ત્તમાનપત્રો છે ને કેવી રીતે લખાયછે, અને તેનું દેશમાં કેટલું વજન છે તે ટુંકામાં લખવું.

૬. વર્ત્તમાનપત્રો વાંચતાં કેટલીક સાવચેતી રાખવાની જરૂર.

अ યાદ રાખવું કે પુસ્તકો જેટલું પુખ્તપણું ચોપાનીયામાં, ને ચોપાનીયા જેટલું વર્ત્તમાનપત્રોમાં ઘણું કરીને હોયજ નહિ. એમાં જે વિચારો આપવામાં આવેછે તે તા-

ર્કાળિક, લોકોની રૂચને અનુસરતાં, અને વખતે એક તર્ફીજ હોયછે. માટે એ વિચારો ઉપર પુસ્તકોના જેટલો આધાર રાખવો નહિ, બંને પક્ષના વર્ત્તમાનપત્રો વાંચવા, અને જે વાંચવું તે ઉપર પોતે પણ વિચાર કરવો.

ब એમાં પોતાનો ઘણોજ વખત કાઢવો નહિ. આ નિયમ વિદ્યાર્થીને વિશેષે કરીને લાગુ પડેછે, તોપણ બધાને એ ધ્યાનમાં રાખવાજોગ તો છેજ. વર્ત્તમાનપત્રોથી પુસ્તકો વાંચવાની ગરજ સરતી નથી. એથી પરચૂરણ જ્ઞાન મળેછે, પણ એકે બાબતનું પરિપક્વપણું આવતું નથી. વર્ત્તમાનપત્રો તો ભણ્યા ને ગણ્યા કરવા માટેછે.

૭. ઉપસંહાર તથા બોધ. દરરોજ વર્ત્તમાન પત્રો કાંઈ તો વાંચવાજ. આખું વર્ત્તમાન પત્રજ વાંચવાની કાંઈ જરૂર નથી. પોતાને રૂચતા તથા ઉપયોગી પડે એવા વિષયો સંપૂર્ણ વાંચવા, અને બીજો ભાગ ઉપર ઉપરથી જોઈ જવો. નવા સમાચાર તો ખસૂસ વાંચવાજ. વાંચીને વિચાર કરવો. વર્ત્તમાનપત્રો તથા ચોપાનીયાં ન વાંચનાર માણસ ગમે તેવો હોશિયાર હશે, તોપણ થોડા વખતમાં પોતાના જમાનાની પાછળ પડી ગયા વિના રહેશે નહિ.

---

૩૨. સંસ્કૃત ભાષા.

૧. સંસ્કૃત એ આર્ય વર્ગની જૂનામાં જૂની ભાષા છે.

अ ભાષાઓના આર્ય અનાર્ય (તુરાની), અને સેમિટિક એવા ત્રણ વર્ગછે. તે દરેકનું કાંઈક વર્ણન.

ब આર્ય વર્ગની શાખાઓઃ—હિંદુ, ઇરાની, યાવની. લાટિની, ટ્યુટોનિક. વગેરે. તેનું કાંઇક વર્ણન.

क એ મૂળ આર્યભાષા સંસ્કૃત જેવીજ નહિ, તો એને બહુ મળતી તો હશેજ.